

ac Portus Regii abbatem Claravallensem libenter laudant, et ipse Pascalius eum ultimum vocat Patrum eiusque sententias saepe adfert; attamen certo probare non liquet Pascalius opera ipsa Bernardiana legisse. Potius quam influxus directus doctrinae Bernardiana datur quaedam affinitas mentis inter auctorem mellifluum et — quis crediderit? — auctorem Litterarum Provincialium, praesertim respectu subtilioris cognitionis Dei per animi facultates mere intuitivas. Certe, termini quos adhibent ad enucleandam hanc « experientiam », v. g. affectus, cœur, haud raro discrepant. Nihilominus linea evolutionis historicae ab Augustino originem ducens, per Bernardum Pascalius attingit.

De Chronologie van de Werken van Dionysius de Kartuizer

De eerste Werken en de Schriftuurkommentaren

DOOR

Dom A. STOELEN, O. Cart.

(Parkminster)

Dionysius de Kartuizer¹ werd geboren in 1402-1403; hij trad in de Orde in 1424-1425, en stierf de 12 Maart 1471. Hij schreef zijn Schriftuurkommentaren in 1434-1457. Over zijn litteraire bedrijvigheid vóór 1434 is niet veel bekend.

Het *Contra detestabilem cordis inordinationem in Dei laudibus vel horis canonicis, vel Laus Cartusiana*, 40, 191-259², wordt door Dionysius zelf als zijn eerste werk bestempeld:

1. Voor een bibliographie raadplege men het artikel *Dionysius de Kartuizer* in het *Theologisch Woordenboek*. 18: *Summa fidei orthodoxae Dialogion de fide catholica*; dln. 19-25: Sententiënkommentaar; dl. 25bis, Algemene Index op dln. 19-25; dln. 26-28: Kommentaar op of Vertaling van Boëtius, Cassianus en Joannes Climacus; dln. 29-32: Sermoenen; dln. 33-42: *Opera minora*, met in dl. 42 een Algemene Index op dln. 33-41. De tekst is op twee kolommen gedrukt, en iedere kolom wordt onderverdeeld in A, B, C en D; de tweede kolom wordt aangeduid door een afkappingsteken bij deze hoofddln. 15-16: Kommentaren op letter, bv.: 18, 530A³. Dionysius de Areopagiet; dln. 17-
2. Al de verwijzingen in dit artikel zijn naar deel en bladzijde van de moderne uitgave in 44 boekdelen: *Doctoris ecstatici D. Dionysii Cartusiani Opera omnia*, Monstrolii 1896-1901 (dln. 1-14), Tornaci 1902-1913 (dln. 14bis en 15-42), Parkminster 1935 (dl. 25bis). Deze uitgave bevat: dln. 1-14: Schriftuurkommentaren; dl. 14bis: Algemene Index op dln. 1-14; dln. 15-16: Kommentaren op

« hoc quasi primum meum opusculum » (40, 194). Maar de juiste datum ontbreekt. Art. 27-30 bevatten een aansporing tot een vereenvoudigde contemplatie, die zich losrukt van de inbeelding, phantasmata, en deze bladzijden, 40, 251D'-258A, geven reeds een voorsmaak van de latere mystieke werken van Dionysius: « Congruum est ut post plura media et remedia quae contra instabilitatem cordis pro manuductione incipientium posuimus, pro fine hujus opusculi nobilissimum exercitium, quo mens sine mediis et imaginibus, nude et pure (quantum humana fragilitas permittit) uniri Deo possit et adhaerere, subnectamus » (40, 252A). « Felix ergo qui per abstersionem continuam phantasmatum et imaginum occurrentium, ac per introversionem et inibi per sursumductionem mentis in Deum, tandem aliquando obliviscitur phantasmatum quodammodo » (40, 253B). « Eligas igitur quod vis, quia summe Deo placet ut sis otiosa, nuda, pura et munda ab omni vitio et phantasmate, et nihil cogites, et nihil consideres » (40, 258A). Hetgeen elders in dit werk, 40, 195B-196A, gezegd wordt over de noodzakelijkheid van de fantasma's voor ons kennisvermogen, moet begrepen worden onder voorbehoud van de hogere graad van contemplatie, en geeft dus geen aanknopingspunt voor het vaststellen van een gedachtenevolutie in een kwestie, waar Dionysius altijd getrouw is gebleven aan zijn lievelingsmeester Dionysius de Areopagiet, op wiens gezag hij zich ook hier, 40, 195C, uitdrukkelijk beroept, om, in algemene regel, de noodzakelijkheid van de fantasma's te bevestigen.

De datum van het *De donis Spiritus sancti*, 35, 155-262, kan met betrekkelijke zekerheid bepaald worden door een verwijzing van Dionysius in het derde boek van zijn Sententiëncommentaar: « De cujus scriptis (hij spreekt van de werken van Ruusbroec) multa induxi in speciali tractatu quem ante triginta quatuor circiter annos de donis Spiritus Sancti composui » (23, 588D'). Dus, 34 jaren vóór het derde boek van de Sententiëncommentaar. We weten echter, dat tussen de Sententiëncommentaar en December 1466, datum van de Kataloog van Oxford¹, nog een hele reeks werken

1. A. MOUGEL, *Dionysius der* 1898, p. 106-109, *Karthauser*, Mülheim a. d. Ruhr,

ontstonden, onder meer: de *Elementa philosophica*, de *Elementa theologica*, de kommentaar op Boetius, en meer dan de helft van de kommentaren op Dionysius de Areopagiet. We kunnen dus het *De donis Spiritus sancti*, tractatus 1-3, niet later plaatsen dan 1430. Boek 4 werd ongeveer 16 jaren later bijgevoegd (35, 247A), dus rond 1446. Hier ook, evenals in het vorige werk, kan men reeds de kern van de mystieke opvatting van Dionysius herkennen, al wordt de intellectuele techniek — *venia sit verbo* — van de contemplatie niet besproken. Hij haalt de volgende tekst van Ruusbroec aan, over de gave van wijsheid: « Dese overste riviere eiscet onsen geeste, dat hi eenvuldech, ende ledech, ende ongebeelt si... »¹; in de vertaling van Dionysius: « Iste supremus rivus exigit spiritum nostrum esse simplicem, otiosum, indepictum... » (35, 185B). En hij verklaart: « Erit et indepictus, id est a corporalium rerum phantasmatibus atque memoriis depuratus, ne obtenebretur interior divinae veritatis intuitus » (35, 185B'). Zie ook Art. 19, waar de mystieke nacht aan de hand van Alanus beschreven wordt (35, 192A'B').

Het *Dialogion de fide catholica*, 18, 269-530, is het eerste met vaste datum gedagtekende werk van Dionysius: 1432. Deze datum wordt op drie plaatsen gegeven: « nunc quoque, id est anno Domini 1432 » (18, 443A'); « modo currit annus Domini 1432 » (18, 475B); « nunc vero circiter anni 1436 elapsi sunt post ejus nativitatem » (18, 479A'). Volgens Dionysius werd Christus geboren ongeveer vier jaren vóór onze tijdrekening, hij kan immers niet bedoelen, dat hij aan 't schrijven is in het jaar O. H. « ongeveer 1436 »: 1436 jaren na Christus' geboorte duidt dus het jaar 1432 aan.

We weten verder nog, dat Dionysius, vóór de kommentaar op Psalm 13, een werk geschreven had, *De divina natura*, waarin hij onder meer de kwestie van onze ingeboren kennis van God behandelde: « Hanc autem difficultatem omitto, quia in libro de Divina natura eam diligenter tractavi; tenuique probabiliter cum Anselmo, quod Deum esse sit maxime per se notum, etiam magis quam prima principia »

1. JAN VAN RUUSBROEC, *Werken*, 1934, p. 119, *ken*, II, Mechelen-Amsterdam,

(5, 480A). Men zou geneigd zijn dit werk *De divina natura* te identificeren met het *De natura aeterni et veri Dei*, 34, 7-97, waar de kwestie *An Deum esse sit per se notum* in Art. 6 behandeld wordt (34, 17A'-19D). De Oxford kataloog echter geeft alleen: *De divina essentia*, en de Kataloog van Trier¹ geeft *De natura aeterni et veri Dei* en *De divina essentia* als twee afzonderlijke werken, en zonder incipits. Trithemius² schijnt de twee verward te hebben. Hij geeft *De natura ... veri Dei*, zonder incipit, en onmiddellijk daarna *De divina essentia*, met het incipit van *De natura ... Dei*: « Scimus quoniam filius Dei venit ». Een verwijzing van Dionysius in de Sententiënkommentaar zou hiertoe aanleiding hebben kunnen geven: « Huic quaestioni nolo hic immorari. Alibi namque, praesertim in libro de Divina essentia seu Dei natura, evidenter multipliciterque monstravi, quod lux, lumen, radius, splendor, illuminatio, manifestatio, claritas, multo verius, eminentius, magisque proprie, Deo et separatis ac spiritualibus, quam temporalibus competunt » (22, 45D'). En Art. 55-56 van het *De natura aeterni et veri Dei* behandelen juist deze kwestie, en in de aangeduide zin (34, 86C'-90A).

Er schijnt echter een onoverkomelijke moeilijkheid te bestaan tegen een zo vroege datum van het *De natura aeterni et veri Dei*. In zijn werk *De vita et fine solitarii* legt Dionysius uit hoe God genoemd wordt « actus, bonum, esse »; zijn behandeling is hier zeer kort want, zegt hij, ik ben van plan daar breedvoerig over te schrijven: « Verumtamen, quoniam de his alibi, operante Altissimo, plenius diligentiusque pro viribus effari intendo, nunc tam festinanter transisse complaceat » (38, 304C). Maar in art. 14-17 van het *De natura aeterni et veri Dei*, 34, 27D'-35A, worden deze begrippen in 't lang en in 't breed verklaard, en daarom kan

1. Stadtbibliothek Trier, Ms. 631/1562, f° 227r-229v. Uitgave, niet zonder fouten: P. TEEUWEN, *Dionysius de Karthuiser en de filosofisch-theologische stroomingen aan de Keulse Universiteit*, Brussel-Nijmegen, 1938, p. 101-108. Voor de inleiding, door

Teeuwen niet gegeven, wordt de tekst van Trier gevolgd door de moderne uitgave, 1, xlvii, waar deze niet overeenstemt met de tekst van Oxford.

2. JOHANNES A TRITTENHEM, *Catalogus scriptorum ecclesiasticorum*, Coloniae, 1631, f° 147-149.

dit werk niet vóór 1434 geschreven zijn; want, al is de juiste datum van het *De vita et fine solitarii* niet gekend, niemand zal het vóór de Psalmenkommentaar plaatsen.

De eerste uitgave van de kataloog van Loer van Stratum¹ en de eerste uitgave van de *Opera minora*² schijnen integendeel het *De divina essentia* niet met het *De natura aeterni et veri Dei*, maar met het *De lumine christianae theoriae* te verwarren. Loer van Stratum geeft als incipit van het *De divina essentia* het incipit van het *De lumine christianae theoriae*: « Omnis processio »; en de *Opera minora* geven als titel van laatstgenoemd werk: *De lumine christianae theoriae, seu de divina essentia*. Maar de tweede uitgave van Loer van Stratum³ plaatst, na *De natura aeterni et veri Dei*, de eenvoudige vermelding: « De divina essentia. Nondum est inventum ». En dat is waarschijnlijk de juiste oplossing, zoals het ook de oplossing is van de moderne uitgevers (1, LVIII, nr. 64). In meerdere gevallen heeft Dionysius een onderwerp reeds in een van zijn werken behandeld, later opnieuw beverkt: *De vita et fine solitarii*, 38, 263, en *De laude et consolatione vitae solitariae*, 38, 323; *De praeconio et dignitate Mariae*, 35, 477, en *De dignitate et laudibus B. V. Mariae*, 36, 11; *De laudibus Dei*, 34, 327, en *De laudibus superlaudabilis Dei*, 34, 411; *Contra perfidiam Mahometi*, 36, 231, en *Dialogus disputationum inter Christianum et Sarracenum*, 36, 443; *De contemplatione*, 41, 133, en *De fonte lucis et semitis vitae*, 41, 91. Hier hebben we een geval meer: *De divina essentia*, of *De divina natura* (verloren) en *De natura aeterni et veri Dei*, 34, 7. Door het *De vita et fine solitarii* weten we, dat de uiteenzetting over het goddelijke « actus, bonum, esse » zich niet bevond in het *De divina*

1. We hebben deze uitgave niet gezien, maar gaan voort op de *Opera omnia*, 1, lviii, nota 2.

2. D. Dionysii Carthusiani, *Opera minora*, Tomus secundus, Coloniae, 1532, f° 1. Op één plaats van de *Opera omnia*, 34, 6 (keerzijde van het titelblad), hebben de moderne uitgevers deze

verwarring behouden.

3. D. Dionysii Carthusiani *Doctoris extatici vita, simul et operum ejus fidissimus catalogus* Coloniae 1532, niet gepagineerd (p. 81). Werd waarschijnlijk gedrukt nadat het begin van de *Opera minora* II reeds gedrukt was.

essentia. Of Dionysius in de hoger aangehaalde tekst van de Sententiëncommentaar naar het *De divina essentia*, of naar het *De natura aeterni et veri Dei* verwijst, kan niet bepaald worden. In het tweede deel van deze studie komen we terug op het *De natura aeterni et veri Dei*.

Het werk *Creaturarum in ordine ad Deum consideratio theologica*, 34, 99-221, is een samenvatting van het tweede deel van de Sententiëncommentaar van S. Thomas. Het is niet vermeld in de Oxford kataloog, en men zou daarom geneigd kunnen zijn het in de allerlaatste periode van Dionysius' leven te plaatsen, samen met de *Summa fidei orthodoxae*, die in de kataloog ook ontbreekt, en die zeker tot die late periode behoort, zoals we straks zullen aantonen. Maar in de eerste artikels van het *Creaturarum ... consideratio*, tot en met Art. 44, en nog een enkele keer in het allerlaatste Art. 143, komen hier en daar korte bemerkingen voor, die niet alleen de hand, maar ook de persoonlijke opinie van de schrijver even laten doorschemeren. Deze bemerkingen zijn ofwel goedkeurend: « Dicit Thomas, et bene » (34, 132B'); ofwel stippen ze een verandering van opinie in S. Thomas aan (34, 105C; 106A'); ofwel nog drukken ze een voorbehoud uit (34, 112D'; 119AB; 124C'; 126B). Kleurloze bemerkingen, zoals « dicit Thomas, respondet Thomas, secundum Thomam » (34, 107D; 112B; 115D; 117B; 123A; 125D; 133B; 220D'), hebben voor ons geen ander belang dan om vast te stellen dat zelfs deze volledig afwezig zijn vanaf Art. 45: de eerste 44 artikels alleen kunnen ons helpen in ons onderzoek. Maar al de andere bemerkingen, op één na, moeten gelezen worden als behelzende een afkeuring van S. Thomas. Deze afkeuring wordt meestal klaarder omschreven, bevestigd en gerechtvaardigd in de Sententiëncommentaar. Op twee plaatsen echter, en het zijn deze twee plaatsen waar het voor ons op aankomt, zien we, dat in de Sententiëncommentaar de opinie van S. Thomas, die in het *Creaturarum ... consideratio* als met een vraagteken was genoteerd, zonder voorbehoud wordt goedgekeurd. En het is juist in dat verschil, dat we een aanduiding van de chronologische verhouding tussen deze twee werken kunnen ontdekken. (Wie haastig is kan ineens overgaan naar blz. 370).

In Art. 3 van het *Creaturarum... consideratio* lezen we: « (Alii dicunt) causam secundam in virtute causae primae posse creare, licet haec potestas causae creatae data non sit. Et huic opinioni Magistri consentit hic Thomas. Verumtamen alibi reprobatur positionem hanc, et primae assentit. Et hoc mihi rationabilius videtur. Sicut enim causa secunda nullo modo est capax infinitae potentiae, sic neque ut creet aliquid aliquo modo » (34, 105C). Toch is Dionysius maar half overtuigd van de waarheid van de filosofische thesis die hij verkiest, en hij beoordeelt dan ook de opinie van Avicenna als een ketterij, ja, maar filosofisch niet meer dan: « et forte rationi non consonum » (34, 105B). In de Sententiëncommentaar schrijft hij: « (Thomas in Scripto) fatetur creativam vim seu actionem intelligentiis seu causis secundis esse communicabilem, quamvis aliter alibi sentiat. Nempe in prima parte Summae, q. 45... Verumtamen ista materia pro utraque parte satis probabilis est; nec ratio illa, quod causa instrumentalis non participat actionem causae superioris, nisi per aliquid, etc., videtur procedere » (21, 61C). Hij geeft dan een reeks argumenten, die bedoeld zijn als een weerlegging van de redenering van S. Thomas in de *Summa*; maar hij besluit voorzichtig: « Istud pro scholastica exercitatione sic tango » (21, 62D). Moeten we hieruit de gevolgtrekking maken, dat Dionysius op deze plaats de voorkeur niet geeft aan de tweede opinie van S. Thomas? Neen, want zowel in de inleiding tot deze vraag, als in het besluit van de volledige uiteenzetting, zegt hij onomwonden: « In contrarium est Scriptura, et ratio, auctoritasque sanctorum » (21, 60A); « Avicenna ac sui in hac parte non recipiuntur, quia Scripturae et rationi ac fidei contradicunt » (21, 66B'). De opwerping van Dionysius is dus alleen, en dan nog onder voorbehoud, tegen de logische waarde van de argumentatie in de *Summa theologica*. We hoeven hem hierin niet te verdedigen. Het is ons voldoende vast te stellen, dat hij de thesis zelf van S. Thomas volstrekt goedkeurt. En die vaststelling wordt bevestigd door de *Elementatio philosophica*, die zeker zeer kort, zoniet onmiddellijk na de Sententiëncommentaar werd geschreven. Hier, Prop. 88, is Dionysius insgelijks onvoorwaardelijk tegen de mogelijkheid van een schepping door bemiddeling van een ander schepsel: « Ideo ipse (Deus) per se immediate, nullo creato agente concausante, condidit mundum, id est universas intelligentias ac orbis coelestes, et elementa ac rerum naturas, hoc est prima individua specierum » (33, 93C').

En de opinie van Avicenna wordt nu beoordeeld: « Verum ista positio non solum erronea est, sed item heretica, quum solus Deus creator sit, nec creare conveniat finitae potentiae » (33, 94B). Zo wordt hier nogmaals, niet alleen het feit, maar de filosofische mogelijkheid van de schepping door een schepsel ontkend. En hetzelfde wordt herhaald in de *Elementatio theologica*, Prop. 46: « Unum creatum ab alio creato esse creatum asserere, stultum est » (33, 147B); en Prop. 87: « Idcirco catholice atque secundum veram philosophiam tenendum est... » (33, 181D'). We hebben dus hier een opinie, die Dionysius in zijn latere werken zeer beslist voorstaat, terwijl hij zich in het *Creaturarum... consideratio* maar half overtuigd toont.

In Art. 5 zegt Dionysius: « Thomas etiam super secundum sententiarum refert opinionem Platonis sicut Magister in littera, sed alibi eandem verius atque subtilius resolvit et narrat. Sed dimitto talia hic, quia festino » (34, 106A'). Deze bemerking wordt herhaald in de Sententiëncommentaar: « Haec Thomas in Scripto. In quibus concordat Alberto; et tamen in commento suo super librum de Causis aliter sentire convincitur » (21, 90C); en dan wordt de ware opinie van Plato breedvoerig uitgelegd. De bemerking van het *Creaturarum... consideratio*, nogmaals een afkeuring van Thomas, wordt hier dus bevestigd.

Er zijn verder nog vier plaatsen waar Dionysius een formule gebruikt, die uiteraard geschikt is om een zeker voorbehoud uit te drukken: « ut Thomae apparet; ut Thomae videtur ». In een geval, Art. 36, komt die betekenis bijzonder klaar naar voren. Wanneer hij schrijft: « Anima in hac vita non cognoscit nisi per conversionem ad phantasmata, ut Thomae apparet » (34, 126B), dan kan men niet aarzelen hier de persoonlijke opinie van Dionysius te vinden, die vanaf zijn allereerste werken tot uiting komt. We hebben reeds de aandacht getrokken op de teksten uit het *Contra detestabilem cordis inordinationem* en uit het *De donis Spiritus sancti*. We kunnen verder verwijzen naar het *Dialogion de fide catholica* (18, 414B' en 420A). In zijn latere werken wordt Dionysius op dit punt zeer agressief, wat een grote uitzondering is in zijn houding tegenover S. Thomas. In de Sententiëncommentaar ziet men wat onder dat « ut Thomae videtur » schuilt: « Haec Thomas in Scripto. Cujus responsio procedit secundum imaginationem ipsius, qua frequentissime scribit intelligentem in hoc statu oportere speculari phantasmata. In qua opinione aliter sentio,

propter motiva alibi partim tacta, et plenius infra tangenda. Et videtur mirabile cur dicat... » (21, 412B'; cf. 33, 58D'; 15, 282C; 16, 489A). Dat Dionysius in Art. 79 van het *Creaturarum... consideratio* (34, 162BC) de thesis van S. Thomas zonder commentaar weergeeft, moet ons niet verwonderen: vanaf Art. 45 is geen spoor meer van de persoonlijke opinies van Dionysius te vinden.

De bemerkingen in Art. 25: « Haec est ergo opinio Thomae... Sed haec et similia solvit Thomas, prout ipsi videtur » (34, 119AB), klinken ook zeer ongunstig. In de Sententiëncommentaar worden dezelfde opwerpingen gegeven, maar met het antwoord van S. Bonaventura, niet van S. Thomas (21, 275C'). Met Art. 16 is het niet anders gesteld. De opinie, dat er geen stof is in de engelen, « videtur Thomae rationabilior et Aristoteli conformior » (34, 112C'). In de Sententiëncommentaar zien we waarom Dionysius hier deze bemerking maakt: hij is het niet eens met S. Thomas, wat de argumentatie betreft: « Faciliter solverentur ab aliter sentientibus ». Indien Dionysius dan toch dezelfde opinie als S. Thomas voorstaat, dan is het op het gezag van de Areopagiet, niet van Aristoteles: « Attamen angelos immateriales esse, simpliciter reor tenendum, praesertim ob auctoritatem divini et magni Dionysii » (21, 188C). Wanneer we nu in Art. 35 lezen: « Sed haec causa (ut Thomae videtur) supponit id cuius causa quaeritur » (34, 124C'), hebben we geen reden om eraan te twijfelen, dat hier nogmaals Dionysius de argumentatie van S. Thomas niet erg overtuigend vindt. Maar in de Sententiëncommentaar is alle aarzeling verdwenen. Niet alleen wordt het argument van S. Thomas zonder meer weergegeven (21, 374C), maar het wordt verder uitdrukkelijk goedgekeurd en tegen S. Albertus gebruikt: « Haec Albertus ibi. Tamen ut supra in verbis Thomae est tactum, in his praesupponitur id cuius ratio petitur » (21, 377A').

Er zijn ook negatieve gegevens die, geplaatst tegen de achtergrond van de twee reeds verkregen positieve aanduidingen, een veel klaarder betekenis ontvangen. Dionysius laat meerdere plaatsen, die tot de eerste artikels, 1-44, behoren, zonder opmerking voorbijgaan, terwijl hij in de overeenstemmende plaatsen van de Sententiëncommentaar S. Thomas tegenspreekt. Men vergelijkte 34, 112D met 21, 160D en 161C'; 34, 115AB met 21, 221B, 226D en 229A; 34, 116A met 21, 239D' (cf. 241A'); 34, 122B met 21, 336DB'; 34, 122C'D' met 21, 329C'D'; 34, 123D met 21, 350C'; 34, 125A met 21, 375B; 34, 128C' met 21, 453A; 34, 128D' met

21, 452D'. Deze opeenstapeling van teksten bevestigt sterk de indruk, dat de twee werken niet tot dezelfde periode behoren, en bepaalt verder, dat het *Creaturarum... consideratio* betrekkelijk veel vroeger moet zijn. Bizaroer opvallend is het stilzwijgen over de veroordeling van 7 Maart 1277, door de Parijzer bisschop Stephanus Tempier, betreffende de ontkenning van het specifiek onderscheid van de engelen. In zijn vroege werken schijnt Dionysius deze veroordeling niet gekend te hebben, en hij heeft blijkbaar nooit geweten dat ze, voor zover ze Thomas kon treffen, herroepen was geweest op 14 Februari 1325. Hij hechtte er groot belang aan, zoals blijkt uit de talrijke aanhalingen in de Sententiëncommentaar, en hij zou niet nagelaten hebben ze te vermelden in Art. 19 van het *Creaturarum... consideratio*, indien hij ze toen gekend had.

Dit alles wijst op een vroege datum. Was het een van de vroegste werken, nog vóór de Psalmencommentaar? Er schijnt geen bezwaar tegen te zijn, maar de vergelijkingspunten ontbreken. De houding van Dionysius ten opzichte van de fantasma's is in het *Dialogion* nog niet scherp bepaald: « Hae quaestiones ad fidei necessitatem non pertinent, et sicut de eis varie senserunt philosophi, sic et theologo » (18, 414B'); « ... disputabile est », 18, 414C'; « Difficultas ista, ut optime novi, hic inde probabilis est » (18, 420B'). Dionysius laat nochtans klaar genoeg blijken, dat hij persoonlijk niets voelt voor de opinie van S. Thomas: « Albertus oppositum censet. Cui magis consentio » (18, 420B)¹. En daarom hebben we in het in de vorm tamelijk terughoudende, maar in de grond zeer besliste, « ut Thomae apparet », van het *Creaturarum... consideratio*, geen voldoende aanduiding om dit werk vóór of na het *Dialogion* te plaatsen.

De *Summa fidei orthodoxae*, 17, 21-18, 267, behoort zeker niet tot de eerste werken van Dionysius. We vinden hier de uitdrukkelijke stelling van de Onbevleete Ontvangenis, met beroep op de beslissing van de Kerk, die niet anders

1. De argumentatie die volgt (18, 420 CA') is fundamenteel dezelfde als die van de latere werken: het is onmogelijk de on-

sterfelijkheid van de ziel filosofisch te bewijzen, indien de ziel in dit leven afhankelijk is van de fantasma's.

kan zijn dan het dekreet van het concilie van Basel, 17 September 1439¹: « De sanctificatione autem Virginis gloriosae, iam determinavit Ecclesia ac credit, quod ab originali peccato in conceptione praeservata fuit » (18, 103A). Er bestaat geen reden om aan de echtheid van deze tekst te twijfelen. De nota van de moderne uitgevers: « Sic habet editio princeps », betekent niet dat de oorspronkelijke tekst misschien anders luidde, maar bevestigt integendeel dat het wel Dionysius is, en niet de moderne uitgevers, die de tekst van S. Thomas aan de nieuwe bepaling heeft aangepast. De *Summa fidei orthodoxae* is zelfs een van de allerlaatste werken van Dionysius. We vinden er een uitdrukkelijke verwijzing naar de *Elementatio theologica*, samen met een lange tekst, die letterlijk ontleend is aan dat werk: « Denique scire oportet quod omnia quae proprie de Deo praedicari et affirmari dicuntur (ut in Elementatione theologica, propositione nona, induxi), magis proprie de ipso negantur et auferuntur; quoniam quid sit Deus penitus ignoramus; imo quidquid ei convenire asserimus... » (17, 90B); vanaf de woorden: « imo quidquid », tot het einde van dit artikel, is de tekst letterlijk ontleend aan de *Elementatio theologica*, 33, 119A'. We komen in het tweede gedeelte van onze studie op de *Summa fidei orthodoxae* terug.

Het *De lumine christianae theoriae*, 33, 233-513, sterk afhankelijk van het *Contra Gentiles* van S. Thomas, is evenmin een vroeg werk van Dionysius. De manier waarop, na een trouwe omschrijving van een tekst van S. Thomas uit het *Contra Gentiles*, II, 6, betreffende Mahomet, Dionysius zijn artikel verder aanvult met nieuwe bijzonderheden omtrent de Profeet en de Koran (33, 405B) dwingt ons het *De lumine christianae theoriae* te dateren na het *Contra perfidiam Mahometi*, dus na 1452. We komen in de loop van dit artikel op deze kwestie terug.

We hoeven hier geen rekening te houden met een klein tractaat (tractatum) *De ente et essentia*, door Dionysius geschreven toen hij nog te Keulen studeerde (1421-1424): « in adolescentia, dum eram in studio, et in via Thomae in-

1. MANSI, 29, 182-183.

struerer », en waarin hij de thesis van het reëel onderscheid tussen wezen en zijn verdedigde : « potius sensi quod esse et essentia distinguerentur realiter ». Later, toen Dionysius zich hieromtrent een persoonlijke opinie had gevormd, en overtuigd was, dat er geen reëel onderscheid tussen wezen en zijn bestaat, had hij zijn kleine dissertatie willen « verbeteren », maar het werkje was reeds verloren gegaan : « quem (tractatum) utinam nunc haberem, quia corrigerem » (19, 408 D). Van dit werkje zegt Loer van Stratum in zijn *Vita* van Dionysius, dat het geschreven werd « illico post adepta magistrerii insignia », 1, xxiv. Dionysius schijnt eerder te spreken van een studenten-proefschrift. Loer van Stratum zegt verder nog, dat dit tractaat het bewijs levert van de bekwaamheid die Dionysius door zijn studies te Keulen had verworven. Om dat te kunnen zeggen zou hij het bedoelde werk hebben moeten lezen. Misschien steunt hij zijn bewering op de inhoud van een tractaat *De ente et essentia*, waarvan hij het incipit geeft in de tweede uitgave van zijn kataloog, 1, lvi, nr. 51, maar dat nergens voorkomt onder de uitgegeven werken van Dionysius. Deze hechte klaarblijkelijk niet veel belang aan die dissertatie uit zijn studententijd : hij noemt ze niet eens in zijn kataloog, al herinnerde hij ze zich nog goed in zijn Sententiëncommentaar, en hij rekent als zijn eerste werk het tractaat *Laus Cartusiana*.

We kunnen dus besluiten dat, als eerste pennevruchten van Dionysius, vóór de Psalmencommentaar van 1434, de volgende werken in aanmerking komen :

1. *Contra detestabilem cordis inordinationem... vel Laus Cartusiana* (vóór 1430).
2. *De donis Spiritus sancti, libri 1-3* (rond 1430).
3. *Dialogion de fide catholica* (1432).
4. *De divina natura*, of *De divina essentia* (verloren).
5. *Creaturarum in ordine ad Deum consideratio theologica* (mogelijk).

*
* *

Voor de Schriftuurcommentaren van Dionysius bezitten we drie vaste datums : 1434 (Psalmen), 1440 (Daniël), 1457 (Baruch). In Psalm. 17, 42 : « Nec exaudivit eos, eo quod

Filium suum occidissent : imo usque in praesentem diem non audit eos, quum jam currat annus Domini millesimus quadringentesimus trigesimus quartus » (5, 508B). In Dan. 12, 13 : De Joden hebben beweerd, dat de 1335 dagen van Dan. 12, 12 als 1335 jaren vóór de komst van de Messias moeten uitgelegd worden : « Cujus dicti falsitas reprobatur, quia... tempus istud jam expiravit. Nunc etiam currit annus millesimus quadringentesimus quadragesimus » (10, 164D'). In Bar. 6, 72 : « Et in hoc finio super Bibliam totam, ad omnipotentis et supergloriosissimi Dei laudem, honorem, et gloriam, anno Domini MCCCLVII, in solennitate Visitationis Virginis gloriosae » (9, 408A').

Benevens deze kostbare nauwkeurige gegevens, vinden we in de meeste Schriftuurcommentaren van Dionysius een aantal verwijzingen naar andere, reeds voltooide commentaren of werken. Indien we al deze aanduidingen zorgvuldig verzamelen en met elkander vergelijken, wordt het mogelijk een volledig overzicht van de volgorde van de ganse reeks Schriftuurcommentaren samen te stellen. Het wetenschappelijk belang van deze uitslag zal aan niemand ontsnappen. De zo lang verwaarloosde Schriftuurcommentaren, die nochtans een derde deel van de werken van Dionysius vormen, komen onverwachts op het voorplan van de Dionysius-studie te staan. Van 1434 tot 1457, een moeilijke periode voor de chronologie van de werken van Dionysius, leggen ze een bijna ononderbroken en zeer waardevolle getuigenis af, die ons kan helpen meer dan een vraagstuk in de geschiedenis van de gedachten en werkzaamheden van Dionysius op te lossen.

We stellen eerst vast dat, van Genesis tot en met Koningen-Kronieken¹, — we zullen deze groep noemen : de Grote Geschiedenissen, — de volgorde van de Vulgata behouden werd². Hetzelfde geldt, practisch zonder twijfel, voor de Kleine Propheten³, de Epistels van Paulus⁴, de Canonische

1. Het problema : Koningen- 3. 10, 693D', 617A, 574D, Kronieken moet apart behandeld worden. 521B, 478A', 450B' = 342C', 438C', 367C, 368A.

2. 4, 125B' ; 3, 301D' ; 3, 223A, 4. 13, 476B, 449, 436C, 425D, 121A', 7C ; 2, 524A', 344D, 138D, 399A, 360B, 337C', 299B, 265A, 4C'. 219C', 121.

Epistels¹, en de Wijsheid-literatuur, Psalmen en Job uitgezonderd². De Kleine Geschiedenissen vormen ook een groep, waarin echter Nehemias-Esdras, samen met de Makkabeën, behandeld zijn na Tobias, Judith, en Esther³. Wat de Grote Profeten, Isaias uitgezonderd, betreft, werd eerst Ezeekiël bewerkt, daarna Jeremias en de Klaagliederen⁴, en iets later Daniël, na de Openbaring⁵.

In welke verhouding staan die verschillende groepen tegenover elkander⁶? De Kleine Geschiedenissen en Baruch werden laatst uitgelegd, na de Wijsheid-literatuur⁷, en deze laatste na de Grote Geschiedenissen⁸, die zelf aan de beurt kwamen na de Canonische Epistels⁹. Onmiddellijk daarvoor was het Lucas geweest¹⁰, na Handelingen en Openbaring¹¹, en, zoals reeds gezegd, de Grote Profeten zonder Isaias; vroeger nog de Kleine Profeten¹², na Mattheus en Marcus¹³. De hele reeks was begonnen met de Psalmen, dan Isaias¹⁴, en dan Paulus¹⁵. Er blijft onzekerheid bestaan omtrent de juiste plaats van Joannes, Handelingen en Job.

Job zou na Daniël moeten geplaatst worden, en dit wordt bevestigd door verwijzingen naar Openbaring, Jeremias en Ezeekiël¹⁶. Maar Job zou ook vóór Amos moeten staan¹⁷, en Amos is later dan Isaias, maar vroeger dan de andere Grote Profeten. Er zijn twee mogelijke oplossingen: ofwel werd Job, geheel of gedeeltelijk, vóór Amos geschreven, en enige jaren later herschreven of aangevuld; ofwel heeft Dionysius

1. 14, 70C, 61A, 57A, 8A; 13, 682D, 628C.	8. 8, 281C', 285A'; 7, 518B', 240B', 182D'.
2. 8, 74A; 7, 500C, 211A.	9. 3, 614B', 555C, 301D'; 1, 286B.
3. 5, 332A', 235A, 236A.	10. 13, 683B', 569B.
4. 9, 7D' (<i>nuper</i>), 312D'.	11. 14, 105C', 81.
5. 10, 74B; 14, 259B'.	12. 14, 233A'; 9, 280A', 285A', 536C'.
6. Dionysius zelf groepeerde zijn commentaren onder algemene titels: <i>super epistolas Pauli</i> (11, 207B); <i>super duodecim prophetas</i> (14, 98D); <i>super septem canonicas</i> (1, 286B); <i>super pentateuchum</i> (3, 404D).	13. 10, 704D', 660A, 495D; 11, 325.
7. 9, 408A', 403D; 5, 309C', 167C (<i>nuper</i>).	14. 8, 319B'.
	15. 13, 38D'.
	16. 10, 37D'; 4, 600B', 619D, 362B', 577D'.
	17. 10, 396D'.

de verwijzing naar Job in Amos, of de verwijzingen naar Daniël, Openbaring, Jeremias en Ezeekiël in Job, later bijgevoegd. Maar de tekst van Daniël: « prout Spiritu Sancto praestante, opere isto completo, super Job plenius declarabo » (10, 37D'), doet ons de voorkeur geven aan de oplossing, dat Job pas na Daniël werd begonnen. En daar de verwijzing naar Daniël in Job 25, 2: « quae qualiter intelligi debeant, Gregorius hic exponit, et ego prosequer, nisi hoc super Daniele scripsissem » (4, 600B'), ongetwijfeld oorspronkelijk klinkt, moeten we besluiten dat het de verwijzing naar Job in Amos is, die later werd bijgevoegd. Een niet te korte tijd tussen Jeremias en Job schijnt verondersteld door de kommentaar op Job 3: « Quomodo autem intelligenda sunt verba Jeremiae, ibidem plenius scripsi; utque ibidem sensi, sentio adhuc » (4, 362B').

Handelingen kan, volgens de verwijzingen alleen, niet nauwkeuriger geplaatst worden dan tussen Openbaring en Lucas¹. We denken echter dat Handelingen onmiddellijk vóór Lucas moet staan, en wel om de volgende reden. Zowel in het voorwoord tot Openbaring (14, 224), als in het voorwoord tot Handelingen (14, 81) geeft Dionysius de viervoudige indeling van de boeken van het Oude Testament — Wet, Geschiedenis, Profeten, Wijsheid — en de overeenstemmende indeling van het Nieuwe Testament — Evangelies, Handelingen, Epistels, Openbaring. Het is niet waarschijnlijk dat Dionysius, onmiddellijk na Openbaring, die uitleg in Handelingen zou herhaald hebben. En daar we zullen kunnen aantonen, dat er meerdere jaren verlieden tussen Daniël en Lucas, wordt de moeilijkheid volkomen uit de weg geruimd met de volgorde Handelingen-Lucas aan te nemen. Handelingen zou, weliswaar, tussen Daniël en Job kunnen staan, maar Dionysius geeft zijn inzicht te kennen, onmiddellijk na Daniël met Job te beginnen (10, 37D'), en het is ook veel waarschijnlijker, dat Dionysius de bedoeling had de twee werken van S. Lucas samen te behandelen. Daardoor wordt de veronderstelling van het verloop van een zekere tijd tussen Handelingen en Lucas niet uitgesloten.

1. 14, 105C', 81,

Joannes komt vóór Lucas en na Matthaëus¹. De verwijzingen laten niet toe de plaats nader te bepalen, en we moeten het voorlopig daar bij laten.

De verhouding tussen Koningen en Kronieken eist een afzonderlijk onderzoek. Voor wie haastig is weze het voldoende te zeggen, dat deze twee boeken gelijktijdig en afwisselend bewerkt werden, en dan kan wat volgt overgeslagen worden tot aan het besluit van deze sectie, blz. 382.

Ziehier dan hoe het problema Koningen-Kronieken zich stelt. Men vindt in Kronieken 67 plaatsen die verwijzen naar Koningen², en in 12 van die 67 gevallen schijnt het oorspronkelijk karakter van de verwijzing buiten twijfel te staan³. Ziehier deze 12 plaatsen, waarvan we telkens een paar woorden onderstrepen:

4, 144D: «Dixeruntque qui habitabant in Jebus... Non ingredieris huc. Dixerunt et alia verba, quae secundo Regum habentur, atque exposita sunt, *idcirco pertranseundum*.»

4, 145A: «Deinde exprimuntur in littera hi, quorum subsidio David fuit promotus in regem. De quibus secundo libro Regum dictum est, *ideo percurrendum*.»

4, 158C': «Capitulum praesens pene nil continet, quod secundo Regum libro expositum non sit, *idcirco pertranseundum*.»

1. 11, 589A'; 12, 300A'	na 2 Kon. 7.
2. 4, 143B', 144D, 145A, 146C, D', 148D, 151B', 152B, 155B', 158C', 159C', 161C, 162B, C', D, 165C, 166B, D', 180A', B', 192B, 193A', C, 195B', C, 196C, A', 197C', 198D', 199A, B', C', D', 201A', B, 205B, A', C', 206B', C, 207D', 209D, 210D', 211B, 213C', D, 221D', 222A, 223C, 228C', 236B', 237A, 238A', 239A', 240A, 243C', 245D', 248A, 251A, 260D', 262C', 263C', 264C, 266A, B, 272C, B'	4, 159C' = 1 Kron. 18
na 2 Kon. 8.
4, 161C = 1 Kron. 19
na 2 Kon. 10.
4, 162B = 1 Kron. 20
na 2 Kon. 11, 1;
12, 30-31; 21, 18-22.
4, 165C = 1 Kron. 22, 5
na 3 Kon. 11, 43.
4, 166D' = 1 Kron. 22
na 2 Kon. 7.
4, 195C = 2 Kron. 3-4
na 3 Kon. 6-7.
4, 201B = 2 Kron. 6
na 3 Kon. 8.
4, 239A' = 2 Kron. 23, 1-17
na 4 Kon. 11, 4-18.
4, 266B = 2 Kron. 34
na 4 Kon. 23, 20.
3.	
4, 144D = 1 Kron. 11, 5
na 2 Kon. 5, 6.	
4, 145A = 1 Kron. 11, 10-47
na 2 Kon. 23, 8-39,	
4, 158C' = 1 Kron. 17	

4, 159C': «Historia hujus capituli secundo Regum libro exposita est. Pauca tamen dicuntur hic, et aliqua inseruntur, quae prima facie non videntur consonare dictis praeallegato Regum libro: *idcirco tangentur*.»

4, 161C: «Tota historia ista secundo Regum libro explanata est, *paucis verbis exceptis*. Nam dicitur hic: *Conduxerunt*, etc.»

4, 162B: «Hoc totum secundo Regum libro fuit expositum, *nisi quod hic scriptum est*: *Tulit David*...»

4, 165C: «Circa hunc passum *posset introduci inquisitio magna de intelligentia hujus verbi, et de Salomonis aetate dum coepit regnare*: de qua re super tertium librum Regum habitus est tractatus. *Et pro praesenti sufficiat ut dicatur*...»¹.

4, 166D': «Sed quia hic multa habentur, quae in libro Regum non continentur, tangendum est aliquid *de spirituali intelligentia horum*.»

4, 195C: «De expositione capituli hujus atque sequentis... multa essent dicenda, nisi tertio Regum in expositione sexti et septimi capitulorum introducta jam essent: *propter quod modo est pertranseundum*.»

4, 201B: «Quidquid autem in isto continetur capitulo, pene

1. Voor 4, 165C zou men op 't eerste zicht kunnen twifelen. De tekst zou best verstaanbaar blijven zonder de woorden: «de qua re super tertium librum Regum habitus est tractatus»; deze woorden zouden dus later bijgevoegd kunnen zijn. Maar het vervolg geeft beslist de indruk geschreven te zijn na de lange uiteenzetting van 3, 673A'-676A', d.i. na 3 Kon. 11, 43. Hier immers, in 4, 165CD, geeft Dionysius zijn persoonlijke opinie te kennen: de plaatsen van de H. Schriftuur waar Salomon beschreven wordt als «puer parvulus», kunnen zowel betrekking hebben op een jongen van 12 jaar als op een jongeling van 20: «vocari poterat parvulus comparatione aetatis, quam de-

cet regem habere». En dit wordt bevestigd door een argument, dat voor Dionysius reeds vroeger, indien hij het toen had bemerkt, doorslaande zou geweest zijn: noemt Jozef in Gen. 43, 29 Benjamin niet «frater vester parvulus»? En nochtans had Benjamin, volgens Gen. 46, 21, toen reeds negen of tien kinderen! Daarentegen, in de discussie van 3, 673A'-676A' weigert Dionysius zich uit te spreken over de vraag zelf van de ouderdom van Salomon, «non aliquid asserendo» (3, 675D'), en tevens zegt hij dat Lyra niet juist redeneert, want «nec David vocavit Salomonem puerum et tenellum, respectu regiminis ei imponendí, sed ratione aetatis» (3, 675D).

totum habitum expositumque consistit tertio Regum libro: *idcirco pertranseundum, et pauca ibi non habita, nunc tangentur.* »

4, 239A': « Totus hujus historiae sensus, scriptus est atque expositus quarto Regum libro. Nam et verba pauca quae hic adduntur ibi inserta fuerunt atque explanata. *Hic tamen inter cetera adjungitur...* »

4, 266B: « Hujus capituli sententia... quarto Regum libro continetur atque exposita est: *ideo non est immorandum.* »

In al deze aanhalingen is de bedoeling van de schrijver klaar: hij gaat een gedeelte van de tekst helemaal niet uitleggen, of het veel korter doen dan men zou verwacht hebben, en hij rechtvaardigt zijn handelwijze met aan te stippen, dat hij dezelfde tekst reeds elders heeft verklaard¹. Deze verwijzingen zijn oorspronkelijk. Maar dat er in Kronieken verwijzingen naar Koningen voorkomen zou, op zichzelf beschouwd, geen grote belangstelling waard zijn. Het is slechts in verband met het volgende feit, dat die vaststelling een bijzondere betekenis krijgt.

Er zijn namelijk in Koningen 35 plaatsen die verwijzen naar Kronieken². Van die 35 plaatsen zijn er, weliswaar, slechts 3 waarvoor de veronderstelling van een latere bewerking van de tekst moet worden uitgesloten³. Maar voor deze drie plaatsen dringt zich het besluit op, dat de overeenstemmende plaatsen van Kronieken eerst werden geschreven.

3, 420C. — In de kommentaar op 1 Kron. 10 bespreekt Dionysius het geval van Saül, die op eigen bevel door zijn schildknaap werd gedood. Dionysius denkt, dat het waarschijnlijker is, dat Saül hierin gezondigd heeft, en dat hij daarom, en ook om zijn

1. Voor 4, 162B; 4, 166D' en 4, 239A' is de toestand omgekeerd: hij gaat 1 Kron. 20, 2; 2 Kron. 23, 18 of de geestelijke betekenis van een gedeelte van 2 Kron. 22 uitleggen, want dat gedeelte is niet in Koningen te vinden. Hij veronderstelt, dat de uitleg van 2 Kon. 11, 12, 21; 4 Kon. 11, 18a of de geestelijke betekenis van 2 Kon. 7 reeds gegeven zijn.

2. 3, 294B', 305C, 410D', 420C,

466D, 469C, C', 488B, 497A, 599C, 611B, 619D', 628B', 629C', 638D', 654A', 659A, B, 690B, C', 692C, D'; 4, 43B', 50C, 52C, 54C', 62B, 64D, 65C, B', 74B', 81D', 82A, C, 91C', 92A.

3.
3, 420C = 1 Kon. 31, 13
na 1 Kron. 10, 14a.
4, 54C' = 4 Kon. 12, 17-21
na 2 Kron. 24, 15-27.
4, 92A = 4 Kon. 23, 33a
na 2 Kron. 36, 3.

talrijke andere zonden, verdoemd werd. Hij besluit: « Quid autem putandum videatur de Saulis salvatione, primo Regum requiratur. Postremo spiritualis sensus hujus capituli primo Regum discussus est » (4, 143B'). Maar in de kommentaar op 1 Kon. 31 verwijst Dionysius voor dezelfde kwestie uitdrukkelijk naar de kommentaar op Kronieken: « Praeterea, de expositione hujus capituli multa habentur in expositione decimi capituli primi Paralipomenon libri, atque ex dictis ibidem patet solutio ad quaesitum, quo quaeritur: An Saul virtuose se interfecit, an vitiose, et quid de ejus salvatione videatur tenendum: *de qua tamen materia nunc plenius est agendum* » (3, 420C). En dan geeft Dionysius anderhalve kolom uitleg, hoofdzakelijk gewijd aan de opinie van Rabbi Paulus, een besliste voorstander van Saül's verdoemenis, en hij besluit in dezelfde zin als in Kronieken: « Potius tamen opinor quod sit damnatus » (3, 421A). En daarop volgt de *sensus moralis* van het hoofdstuk. Het is klaar, dat in de kommentaar op Koningen de verwijzing naar Kronieken niet zonder geweld uit de tekst kan verwijderd worden. De verwijzing, integendeel, van Kronieken naar Koningen kan later bijgevoegd zijn. Men kan echter ook veronderstellen, dat de tekst van Kronieken, 4, 140D-143B', behalve de laatste paragraaf of de laatste twee zinnen, eerst geschreven werd, en dat daarna de kommentaar op Koningen werd bijgewerkt tot het einde van de *sensus moralis* van hoofdstuk 31, d.i. tot 3, 421C'. Dan werd de verwijzing naar Koningen bijgevoegd op 't einde van 1 Kron. 10.

4, 54C'. — Op het einde van de kommentaar op 4 Kon. 12 verwijst Dionysius naar de kommentaar op 2 Kron. 24: « Multa ad expositionem hujus capituli pertinentia et de sensu ejus morali continentur in expositione secundi libri Paralipomenon. Idcirco hic omittuntur ». (4, 54C'). In Koningen wordt telkens de *sensus moralis* van het pas besproken hoofdstuk gegeven. Het is hier, 4, 54C', de enige plaats waar de *sensus moralis* niet in Koningen, maar in Kronieken behandeld wordt (4, 243BB'). De manier waarop de verwijzing is opgesteld bestempelt ze als oorspronkelijk, niet later bijgevoegd. Maar in Kronieken volgt, onmiddellijk op de *sensus moralis* van hoofdstuk 24, de tekst van hoofdstuk 25, 1-4, met de bemerking: « Littera ista exposita est quarto libro Regum pro parte magna » (4, 243DC'). De verwijzing slaat terug op, en veronderstelt de kommentaar op 4 Kon. 16, 1-6. Indien deze verwijzing oorspronkelijk is, hetgeen echter niet kan bewezen

worden, dan hebben we nog een geval waar we precies kunnen besluiten hoe Koningen en Kronieken alternerend bewerkt werden.

4, 92A. — De kommentaar op 2 Kron. 36 begint met de tekst van v. 1-4, en de bemerking: « Quae hic dicuntur, omnia exposita sunt quarto Regum libro, ubi haec eadem scripta sunt » (4, 272C). Deze verwijzing veronderstelt de kommentaar op 4 Kon. 32, 30b-33a, d.i. 4, 91C-92A, tot: « et missus sic in Aegyptum ». Maar het vervolg van 4 Kon. 23 bewijst dat, daarna, Dionysius eerst is voortgegaan met 2 Kron. 36, d.i. 4, 272CB': « Praeterea advertendum... misit in carcerem in Aegypto ». Immers, op 4 Kon. 23 schrijft hij: « Istud quoque super Paralipomenon tetigi, et ibi contra illud argui, eo quod secundo Paralipomenon conscriptum sit, Amovit eum rex Aegypti quum venisset Jerusalem » (4, 92A). Dan herhaalt hij in 't kort wat hij op 2 Kron. 36,4 gezegd heeft tegen Lyra (4, 272CB'), maar brengt een nieuwe tekst van Josephus aan, en besluit met een poging tot harmonisatie van de verschillende opinies. Dionysius is dus pas na 2 Kron. 36, 4 voortgegaan met het laatste gedeelte van 4 Kon. 23, tot of met de *sensus moralis*. Daarna, of later, is hij teruggekeerd naar 2 Kron. 36, 5, waarvoor hij nogmaals naar 4 Kon. 23 verwijst: « Quae hic scribuntur de Joakim, scripta atque exposita etiam sunt quarto libro Regum » (4, 272B'); maar of deze laatste verwijzing oorspronkelijk is of niet, doet niets ter zake.

Deze drie oorspronkelijke verwijzingen van Koningen, samen met de twaalf oorspronkelijke verwijzingen van Kronieken, zijn dus voldoende om te bewijzen, dat de twee commentaren gelijktijdig en afwisselend werden bewerkt⁵. Maar de gegevens ontbreken, om met enige zekerheid de verhouding van de twee commentaren tegenover elkander nauwkeuriger te beschrijven, zelfs niet in de drie gevallen waarvoor we de zekerheid hebben, dat Koningen na Kronieken werd geschreven. Want er zijn ook klare aanduidingen, waaruit blijkt dat minstens één van de commentaren herzien en aangevuld werd, — en misschien geldt dit voor beide — en het is niet mogelijk de juiste omvang van deze herziening te bepalen. Hierover nog een woord uitleg.

Van de 32 nog niet onderzochte plaatsen in Koningen, die naar

1. 1 Kron. 10, 14a vóór 1 Kon. 4 Kon. 12, 17-21; 2 Kron. 34 31, 13; 1 Kron. 11, 15 na 2 Kon. na 4 Kon. 23, 20; 2 Kron. 36, 5, 6; 2 Kron. 24, 15-27 vóór vóór 4 Kon. 23, 33a.

Kronieken verwijzen, zijn er 17¹, die met een of meer van 18 plaatsen² uit de hoger vermelde 67 van Kronieken in conflict komen³.

1.	4, 146D' = 1 Kron. 11, 25b-46
na 2 Kon. 23, 23b-39.
3, 294B' = 1 Kon. 7, 1a
na 1 Kron. 13, 6.	4, 148D = 1 Kron. 12, 19
na 1 Kon. 28, 2.
3, 466D = 2 Kon. 6, 3-4
na 1 Kron. 13, 6.	4, 151B' = 1 Kron. 13, 1-14
na 2 Kon. 6, 1-11.
3, 469C = 2 Kon. 6, 14
na 1 Kron. 15, 27.	4, 161C = 1 Kron. 19
na 2 Kon. 10.
3, 469C' = 2 Kon. 6, 17
na 1 Kron. 16, 1.	4, 165C = 1 Kron. 22, 5
na 3 Kon. 11, 43.
3, 488B = 2 Kon. 8, 4
na 1 Kron. 18, 4.	4, 180A'B' = 1 Kron. 28, 11-18
na 3 Kon. 6-7.
3, 497A = 2 Kon. 10, 18
na 1 Kron. 19, 18.	4, 193A' = 2 Kron. 1, 14-17
na 3 Kon. 10, 26-29.
3, 599C = 3 Kon. 3, 4
na 2 Kron. 1, 3.	4, 193C = 2 Kron. 2, 2
na 3 Kon. 5, 15-16.
3, 611B = 3 Kon. 5, 8
na 2 Kron. 2, 8.	4, 195C = 2 Kron. 3-4
na 3 Kon. 6-7.
3, 619D' = 3 Kon. 6, 22
na 2 Kron. 4, 1.	4, 240A = 2 Kron. 24, 1-14
na 4 Kon. 12, 1-16.
3, 628B' = 3 Kon. 7, 13-14a
na 2 Kron. 2, 13-14a.	4, 266A = 2 Kron. 33, 21-25
na 4 Kon. 21, 19-24.
3, 629C' = 3 Kon. 7, 16
na 2 Kron. 3, 16.	4, 266B = 2 Kron. 34
na 4 Kon. 22, 1-23,
20.
3, 638D' = 3 Kon. 7, 51
na 2 Kron. 3-4.	4, 272C = 2 Kron. 36, 1-4
na 4 Kon. 23, 30b-
33a.
3, 654' = 3 Kon. 8, 66
na 2 Kron. 7, 9.	4, 272B' = 2 Kron. 36, 5
na 4 Kon. 23, 36-37.
3, 659A = 3 Kon. 9, 23
na 2 Kron. 8, 10.	3. 3, 294B' tegen 143B', 144D,
145A, 146C, D', 148D, 151B';
3, 466D, 469C, C' tegen 4, 145A,
146C, D'; 3, 488B tegen 4, 145A,
146C, D', 159C'; 3, 497A tegen
4, 145A, 146C, D', 161C; 3, 599C
tegen 4, 165C, 180A', B'; 3,
611B tegen 4, 165C, 180A', B',
193A', C; 3, 619D' tegen 4,
165C, 180A', B', 193A', 195C,
197C'; 3, 628B', 629C', 638D',
654A', 659A, B tegen 4, 165C,
193A'; 4, 52C tegen 4, 240A;
4, 82A tegen 4, 266A, B, 272C, B'.
3, 659B = 3 Kon. 9, 24
na 2 Kron. 8, 11.	
4, 52C = 4, Kon. 12
na 2 Kron. 24.	
4, 82A = 4 Kon. 21, 18b
na 2 Kron. 36.	
2.	
4, 143B' = 1 Kron. 11, 1
na 1 Kon. 31, 13.	
4, 144D = 1 Kron. 11,5
na 2 Kon. 5, 6.	
4, 145A = 1 Kron. 11, 10-47
na 2 Kon. 23, 8-39.	
4, 146C = 1 Kron. 11, 24-25a
na 2 Kon. 23, 13a.	

Hieruit volgt, dat hetzij in Koningen, hetzij in Kronieken, de verwijzing naar het andere werk aan een latere aanvulling moet worden toegeschreven. Bij nader onderzoek stelt men vast dat 16 van deze 17 verwijzingen in Koningen¹ in strijd zijn met minstens een van de 12 plaatsen in Kronieken, die we als oorspronkelijk hebben bestempeld. In geen geval komt Kronieken in strijd met een van de 3 oorspronkelijke verwijzingen van Koningen. Deze 16 verwijzingen van Koningen naar Kronieken *moeten* dus uitgelegd worden als latere, aanvullende bemerkingsen, en de overblijvende 16² *kunnen* zo uitgelegd worden. Maar de drie oorspronkelijke verwijzingen van Koningen laten de *mogelijkheid* bestaan, dat deze laatste 16 ook tot de eerste redactie van Koningen behoren, en dus mede getuigen zijn van de afwisseling waarmede om beurten Koningen en Kronieken geleidelijk voltooid werden³.

Ons besluit zal zijn, dat de Schriftuurcommentaren van Dionysius in de volgende orde werden geschreven:

1. Psalmen (1434).	12. Daniël (1440).
2. Isaias.	13. Job.
3. Paulus.	14. Handelingen.
4. Matthaeus.	15. Lucas (1452-1453) ⁴ .
5. Marcus.	16. Canonische Epistels.
6. Joannes (onzeker: tussen Matthaeus en Lucas).	17. Genesis tot Ruth.
7. Kleine Profeten.	18. Koningen en Kronieken.
8. Ezeekiël.	19. Wijsheid-literatuur.
9. Jeremias.	20. Tobias, Judith, Esther.
10. Klaagliederen.	21. Esdras-Nehemias.
11. Openbaring.	22. Makkabeën.
	23. Baruch (1457).

*
* *

1. 4, 52C is de uitzondering.
2. Van die 16 zijn er 15 helemaal niet tegenstrijdig met verwijzingen van Kronieken en 1 (zie vorige nota) is wel tegenstrijdig, maar niet met een oorspronkelijke verwijzing; indien die uitzondering behouden wordt in Kon., dan moet de overeen-

stemmende verwijzing in Kron. wegvallen.

3. Om 't even welk schema van afwisseling moet rekening houden met de gegevens van nota 1 van blz. 380.

4. Na het *Contra perfidiam Mahometi*, zoals we verder zullen aantonen.

We moeten nu nog onderzoeken in hoever het bereikte resultaat bevestigd wordt door gelijktijdige documenten: we bedoelen de oorspronkelijke kataloog van de werken van Dionysius en de autografen van zijn geschriften.

Eerst komt in aanmerking de kataloog van de werken van Dionysius, die hijzelf in 1466 naar de kartuis van Brugge bracht, en waarvan de tekst te Oxford bewaard wordt¹. Deze kataloog versterkt onze besluiten, terwijl diezelfde besluiten de echtheid van de Oxford-kataloog, met uitsluiting van al de anderen, in 't licht stelt. Na verklaard te hebben, dat hij zich niet zonder aarzelen heeft beslist tot het opstellen van de volledige lijst van zijn werken, vervolgt Dionysius, dat het nodig zou zijn telkensincipit en explicit te vermelden, maar dat het hem onmogelijk is, omdat de meeste werken niet meer in zijn bezit zijn. Hij geeft nochtans enkele aanduidingen, waarvan men zijn werken kan herkennen, en hij zegt ook waarom hij zich niet mag vergenoegen met globale vermeldingen:

Ad discernendum opuscula mea ab alijs non reor sufficere titulos seu nomina opusculorum exprimere nisi et eorundem exordia finesque tangantur, siquidem a diversis frequenter compilati sunt libri nominum eorundem et de eadem materia. Istud tamen pro nunc nequeo adimplere, quoniam opuscula ipsa pro maxima parte iam alijs sunt concessa, nec exordiorum ac terminorum ipsorum recordor, nisi quod omnia vel pene omnia finiuntur hijs verbis: Qui est super omnia Deus s^ublimis et benedictus. Amen. Per articulos quoque procedo. Ex stili item tenore et forma poterunt probabiliter saltem discerni. Insuper ad vitandam prolixitatem atque iactantie speciem possem multa summatim perstringere, ita scribendo: Super totam bibliam scripsi. Sed quando multi hoc ipsum egerunt, et plures super quosdam biblie libros scripserunt, ex illa brevi summaria perstrinxione expositionibus tiuncule mee seu commentariola ab aliorum expositionibus et commentis discerni non possent, cogor sigillatim exprimere.

Dan volgt de eigenlijke kataloog, onder voorbehoud van mogelijke vergetelheid; maar daar van meet af aan gezegd wordt dat de volledige bijbel behandeld werd, kan men voor

1. Bodleian Library, Rawlinson C. 564.

de Schriftuurcommentaren enkel spreken van mogelijke verstrooing.

Denique quantum occurrit memorie. Primo scripsi super librum psalorum prohemium dixit dauid filius ysaie. Hunc librum quantum desuper datum est literaliter allegorice tropologicè et anagogice exposui quantum textus ipse permisit.

Super ysaïam prohemium. Ysaïas propheta magnus et fidelis in conspectu dei et cetera. Hunc librum sicut et ceteras veteris testamenti scripturas litteraliter spiritaliterque exposui.

Super Iheremiam.	Super thobiam.
Super ezechielem.	Expositio libri Ruth.
Super epistolas pauli.	Super iudith.
Super iohannem.	Expositio libri hester.
Super matheum.	Super esdram.
Super lucam.	Super neemiam.
Super marcum.	Super librum machabeorum.
Super vijtem epistolas canonicas.	Super librum baruch.
Super actus apostolorum.	Super xijcim prophetas.
Super apocalipsim.	Super iob.
Super genesim.	Super librum prouerbiorum salomonis.
Super exodum.	Expositio super ecclesiasten.
Super leuiticum.	Super cantica canticorum.
Super librum numerorum.	Super librum sapiencie.
Super deuteronomium.	Super ecclesiasticum.
Super iosue.	Super libros regum.
Super librum iudicum.	Super librum paralipomenon.

Indien we deze lijst onderzoeken in het licht van de reeds bereikte resultaten betreffende de groepering van meerdere boeken in onderscheiden secties, dan bemerken we onmiddellijk, dat dezelfde groepen, en gedeeltelijk in dezelfde kenschetsende volgorde, hier behouden zijn, al is de onderlinge verhouding van de werken in iedere groep soms niet dezelfde, en al zijn in enkele gevallen eenheden, die om een of andere reden van hun groep gescheiden waren, nu bij hun normale groep gebracht: Isaias bij Jeremias en Ezekiël¹, de vier

1. Daniël ontbreekt; ook de zijn zeker onder Jeremias beklagliederen, maar deze laatste groepen.

Evangelisten, Ruth bij de Kleine Geschiedenissen, en Job bij de Wijsheid-literatuur. Met dit voorbehoud komt men tot het volgende, merkwaardige resultaat:

Psalmen.

Isaias (+ Jeremias en Ezekiël).

Paulus.

Matthaeus. Marcus (+ Joannes en Lucas).

Canonische Epistels.

Handelingen. Openbaring.

Grote Geschiedenissen: Genesis tot Rechters.

Kleine Geschiedenissen (+ Ruth). Baruch.

Kleine Profeten.

Wijsheid-literatuur.

Koningen. Kronieken.

De volgorde: Psalmen - Isaias - Paulus - Evangelies kan geen louter toeval zijn; evenmin de Kleine Geschiedenissen met Baruch na Makkabeën. De volgorde: Canonische Epistels - Handelingen - Openbaring was de volgorde van de bijbel van Dionysius (34, 392D', 398A', 400B'; 34, 511A, 519C, 522B)¹. Men bemerkte ook, dat nergens in de commentaren gezegd wordt, dat de Psalmen eerst bewerkt werden: we waren tot dat besluit gekomen langs een zeer grote omweg, na al de verwijzingen verzameld en vergeleken te hebben. Deze kataloog is door Dionysius, de schrijver zelf van de commentaren, opgesteld.

De kataloog van Trier heeft niets behouden van de zo kenschetsende groepen en volgorde van de commentaren. Alleen de Psalmen en Isaias staan voorop: die stonden in de oorspronkelijke kataloog ook klaar van het vervolg gescheiden. Voor de rest vinden we hier de banale orde van de Vulgata, met Baruch tussen Jeremias en Ezekiël, en met Openbaring, zoals het betaamt, op de allerlaatste plaats. Daarbij zijn bijna overal, in tegenstrijdigheid met de verklaring van Dionysius, de incipits aangevuld.

Trithemius laat zijn kataloog, na een korte lofprijzing van Dionysius, voorafgaan door de woorden: « De cuius opus-

1. Later volgt hij de orde: Handelingen, Canonische Epistels, Openbaring (14, 690-703).

culis ipse per se subjecta quodam indiculo recensuit », maar hij zegt niet, dat hij zijn inlichtingen rechtstreeks aan de oorspronkelijke kataloog van Dionysius heeft ontleend. Hij begint met « Super sententias », gevolgd door Genesis tot Makkabeën, en dan pas de Psalmen, waarna het Nieuwe Testament. Geen spoor van de inleiding van Dionysius. We mogen besluiten dat alleen de Oxford-kataloog authentisch kan zijn, en dat hij ook zeker authentisch is.

*
* *

We vinden nog enkele vergelijkingspunten in de lijst van de Roermondse handschriften, opgemaakt na de afschaffing van de kartuis in 1783. De lijst dateert van 1785, en wordt te Brussel bewaard. Ze bevat een reeks autografen van Dionysius, waaronder de volgende Schriftuurcommentaren¹:

1. Genesis en Exodus.
2. Josue, Rechters, Ruth, Tobias, Judith, Esther, Esdras, Nehemias, Makkabeën, Baruch.
3. Koningen en Kronieken.
4. 5. 6. Eerste, tweede, en derde 50-tal van de Psalmen.
7. Jeremias, Klaagliederen, Ezekiël.
8. Daniël en Kleine Profeten.
9. Matthaeus en Marcus.
10. Lucas.
11. Joannes.
13. Paulus.
13. Canonische Epistels en Kommentaar op Joannes Climacus.
14. Job, Openbaring en Handelingen.

Slechts drie handschriften ontbreken in deze reeks: 1. Isaias; 2. Leviticus, Nummers en Deuteronomium; 3. Wijsheid-

1. Van slechts 3 van deze handschriften heeft men het spoor kunnen volgen: nr 7 en 13 in de Universiteitsbibliotheek te Leuven, beide vernield in de brand van 1914; nr 1 in de Keizerlijke Privat-Bibliotheek te Wenen, onder Nr. 9393. Cfr. L. VERSCHUEREN, *De bibliotheek der Kartuijzers van Roermond*, Tilburg, 1941, p. 41-42.

literatuur. Om uit deze lijst volstrekt zekere besluiten te kunnen trekken, zou men de handschriften zelf moeten kunnen onderzoeken, en zo vaststellen waar de aangeduide volgorde kan toegeschreven worden aan de boekbinder, en waar ze ongetwijfeld oorspronkelijk is. Men zal de eerste veronderstelling gemakkelijk aannemen voor de twee handschriften van de Profeten, en ook voor de samenstellingen: Josue en Ruth met de Kleine Geschiedenissen, en Job met Openbaring en Handelingen. Maar, vergeleken met de reeks verwijzingen en met de kataloog van Oxford, moeten Baruch na Makkabeën, en Handelingen na Openbaring als oorspronkelijk worden aanzien.

*
* *

De andere werken van Dionysius brengen weinig hulp om zijn Schriftuurcommentaren te dateren, behalve in een geval, dat we van dichtbij moeten onderzoeken. In zijn commentaren op Lucas, Genesis en Exodus verwijst hij naar zijn werk tegen Mahomet en de Koran: « Quemadmodum in tractatu quem contra perfidias Alcorani et contra singulos singulorum capitulorum ejus errores compegi » (12, 183D); « sicut hoc plenius demonstravi in libro quem edidi contra Alcoranum » (1, 133A); « sicut hoc... demonstravi in tractatu quem contra Alcoranum composui » (1, 544D'). Het *Contra perfidiam Mahometi*, 36, 231-442, werd dus vóór de kommentaar op Lucas geschreven. In de loop van dat werk tegen Mahomet komt weliswaar een verwijzing naar de kommentaar op Rechters voor, dus veel later nog dan Genesis: « Fuit itaque numerus virorum qui manu ad os projecerunt aquas, trecenti viri. De causa atque materia hujus precepti, ibi plene conscriptum est » (36, 303B). Maar deze verwijzing moet later bijgevoegd zijn, want de verwijzingen in de commentaren op Lucas en op Genesis zijn zeker oorspronkelijk, terwijl de verwijzing naar de kommentaar op Rechters helemaal niet past naar inhoud of vorm in een tractaat dat geschreven is voor de « Regi magno ac praepotenti Imperatori Saracenorum » (36, 237), die zeker niet zou hebben kunnen vermoeden dat *ibi* nog een ander werk was van de hem totaal onbekende monnik Dionysius.

Kardinaal Nikolaus van Cues spreekt over dit werk van Dionysius in de voorrede van zijn *Cribratio Alcorani*, en hij zegt dat Dionysius het op zijn aandringen had opgesteld en het dan aan Paus Nikolaus V († 1455) had gezonden: « Denuo concitavi fratrem Dionysium Carthusianum ut scriberet contra Alchoran: qui fecit et misit opus suum magnum Nicolao Papae »¹. Dom Mougél besluit met recht, dat het werk van Dionysius rond 1452-1455 onstond. De kommentaar van Lucas zou dus ten vroegste rond die datum geschreven zijn. Men mag echter niet uit het oog verliezen, dat de commentaren van Lucas tot Baruch ongeveer 3660 bladzijden op twee kolommen van de uitgave van Montreuil vullen, en dat het einde van Baruch gedagtekend is: 2 Juli 1457. We zullen dan best doen het tractaat tegen de Koran zo kort mogelijk na de reis met Nikolaus van Cues te plaatsen, en de kommentaar op Lucas onmiddellijk daarna: einde 1452 - begin 1453.

De verhouding van de kommentaar op Lucas tot het werk tegen Mahomet wordt door een andere, hoogst interessante vaststelling bevestigd. Het gebruik van de stof, in het *Contra perfidiam Mahometi* verwerkt, tekent een scherpe lijn tussen de commentaren van Psalmen tot Handelingen, enerzijds, en van Lucas tot Baruch, anderzijds. Dit geldt ook voor de andere werken van Dionysius die we met zekerheid kunnen dateren. We zijn daarom gerechtvaardigd deze vastgestelde verhouding tot het *Contra perfidiam Mahometi* als een criterium te gebruiken om een werk van onzekere datum in de eerste of tweede litteraire periode van Dionysius te plaatsen. We zullen echter met grote voorzichtigheid moeten beslissen in geval van een zuiver negatieve aanduiding, maar zelfs de afwezigheid van een impliciete verwijzing naar het werk tegen Mahomet zal, in gunstige omstandigheden, als een niet te verwaarlozen chronologisch criterium gebruikt kunnen worden. De tijd die we zullen besteden aan het onderzoek van deze kwestie zal dus niet verloren zijn, maar nogmaals, wie haast heeft kan het vervolg van de gedachten-gang terugvinden op blz. 392.

1. A. MOUGEL, o. c., p. 70, nota 2.

Van de Psalmenkommentaar, tot en met de kommentaar op Handelingen, staat de vermelding van Mahomet en de Sarracenen meestal in verband met het verlies van het Heilig Land als een straf voor de zonden van de Christenen (6, 226D', 278A, 285B'; 10, 228B, 350A; 9, 29C, 374AC), of met de verering van de Profeet (6, 278A; 4, 571D'), een valse profeet (14, 245C'; 12, 412C'), die de lage driften door zijn wet aanmoedigt (6, 278A; 9, 108B; 12, 568B'). De Sarracenen, die veeleer Agarenen zouden moeten genoemd worden (8, 483B'), hadden vóór Mahomet naar de prediking van het Christelijk geloof geluisterd (8, 723C), maar ze hebben door hun verblindheid Gods gunst verloren (6, 684B); velen aanbidden de morgenster (10, 401A'), en men zegt dat ze hun heilige plaatsen barrevoets betreden (14, 128B). Volgens Mahomet werd hem door God verklaard dat, om het nieuwe geloof te verspreiden, hij beroep moest doen op geweld in plaats van mirakels (14, 318D'), en sommigen spreken van 144.000 Christen slachtoffers in Egypte (14, 328A').

Zoveel, of zo weinig, weet Dionysius ons te vertellen, vóór de kommentaar op Lucas, over Mahomet en de Sarracenen: algemeenheden, en een paar ongecontroleerde gezegden. Op een enkele plaats schijnt hij de kennis van een geschrift van Mahomet te veronderstellen: « secundum quod ipse asserit Deum sibi dixisse » (14, 318D'). Maar reeds in het *Dialogion* van 1432 had hij voor dezelfde inlichting naar de Koran verwezen (18, 283C'), en hij moet dus die bizonderheid ergens anders dan in de Koran zelf gevonden hebben, want hij heeft de Koran niet vóór 1452 gelezen. We vinden de bron van het hoger aangehaalde gezegde in het *Contra gentiles* van S. Thomas, boek I, hoofdstuk 6: « Hi vero qui sectas errorum introduxerunt processerunt via contraria: ut patet in Mahumeto, qui carnalium voluptatum promissis, ad quorum desiderium carnalis concupiscentia instigat, populos illexit. Praecepta etiam tradidit promissis conformia, voluptati carnali habenas relaxans, in quibus in promptu est a carnalibus hominibus obediri. Documenta etiam veritatis non attulit, nisi quae de facili a quolibet mediocriter sapiente naturali ingenio cognosci possint: quin potius vera quae docuit multis fabulis et falsissimis doctrinis immiscuit. Signa etiam non adhibuit supernaturaliter facta, quibus solis divinae inspirationi conveniens testimonium adhibetur, dum operatio visibilis quae non potest esse nisi divina, ostendit doctorem veritatis invisibiliter inspiratum: sed dixit se

in armorum potentia missum, quae signa etiam latronibus et tyrannis non desunt. Ei etiam non aliqui sapientes, in rebus divinis et humanis exercitati, a principio crediderunt: sed homines bestiales in desertis morantes, omnis doctrinae divinae prorsus ignari, per quorum multitudinem alios armorum violentia in suam legem coegit. Nulla etiam divina oracula praecedentium prophetarum ei testimonium perhibent: quin potius quasi omnia Veteris et Novi Testamenti documenta fabulosa narratione depravat, ut patet ejus legem inspicienti. Unde astuto consilio libros Veteris et Novi Testamenti suis sequacibus non reliquit legendos, ne per eos falsitatis argueretur. Et sic patet quod ejus dictis fidem adhibentes leviter credunt». Om te oordelen waar Dionysius nieuwe gegevens brengt, moet men deze tekst van S. Thomas steeds voor ogen houden.

Buiten de Schriftuurcommentaren, vinden we in de eerste periode van Dionysius nog een reeks plaatsen over Mahomet en de Sarracenen in het *Dialogion de fide catholica*. Een goed deel van wat hij hier zegt is eenvoudig aan S. Thomas ontleend (18, 283C', 411B'), en voor de rest is er slechts sprake van onbepaalde betrekkingen tussen Mahomet en de duivel (18, 286D'), van het monotheïsme van de Sarracenen (18, 327A), van de scheppingsleer (335A'), van hun getuigenis omtrent de feiten van het Oude Testament (18, 295D), van hun toekomstige onderwerping aan de Antichrist (18, 439A'), en van de eindelijke overwinning van de Christenen (18, 446D). Ook hier vinden we een tekst die in rechtstreeks verband zou kunnen staan met de Koran: « Sed et ipse mendacissimus atque impiissimus Christi inimicus Mahometus Apostolos nostros viros dealbatos et divinitus fatetur instructos » (18, 282A'). Maar het onjuiste « dealbatos » bewijst voldoende dat Dionysius deze tekst niet aan de Koran zelf heeft ontleend. In zijn werk tegen Mahomet, en ook in zijn *Dialogus disputationis inter Christianum et Sarracenum* geeft hij telkens de juiste en klare vertaling van de woorden van Mahomet: « viri vestibus albis induti » (36, 250C, 305C, 319B, 450DC').

Met de kommentaar op Lucas treedt een plotselinge verandering in. Weliswaar wordt meer dan een van de vroegere gezegden herhaald: over de domme wet van de vuile Mahomet (12, 259A'), over Agarenen en Sarracenen (1, 238B), over hun strijd lust (1, 239A'), en hun monotheïsme (5, 222D), en dat God door hen de zonden van de Christenen straft (1, 239C'; 7, 96B'). Maar veruit het grootste aantal van de bijzonderheden betreffende de Sarracenen, Mahomet en de Koran, zijn nieuw en vinden hun eerste

uitdrukking in het *Contra perfidiam Mahometi*. Daar zegt hij, dat hij nog geen jaar geleden de Koran voor het eerst gelezen heeft: « Itaque ego servorum Christi minimus, qui de lege Mahometi frequenter quaedam audivi ac modica legi, pereuntibusque illa in lege semper condolui, dum eodem quo haec scribere coepi anno, Alcoranum Doctrinamque Mahometi et alia quaedam de eo legissem, cum ingenti quoque diligentia relegissem, dolore cordis intrinsecus tactus sum » (36, 237). Die afhankelijkheid wordt op drie plaatsen, in de commentaren op Lucas, Genesis en Exodus, zoals we zegden, met een uitdrukkelijke verwijzing onderstreept. En zie hier wat Dionysius nu heeft bijgeleerd: op vele plaatsen stemt de Koran met ons geloof overeen (11, 607A'), en vele bijzonderheden zijn aan Lucas ontleend (1, 89D'), maar Mahomet beweert ten onrechte dat er geen verschil bestaat tussen zijn leer en het Oude en Nieuwe Testament (1, 544C'). De Sarracenen, die veel eerbied hebben voor Abraham (1, 207B'), hebben van Ismaël, hun voorvader en profeet (1, 307C'), het monotheïsme geleerd (1, 246C'), maar ze mengen het met veel bijgeloof (4, 71A'). Ze beweren dat Moses met de Wet, David met het Psalterium, Christus met het Evangelie, en Mahomet met de Koran, vier profeten waren, door God gezonden (12, 183C), en Christus was de grootste (11, 395D); maar, onder de invloed van Sergius, de Nestorian, verwerpen ze zijn Godheid (1, 139B; 14, 49A, 56B). De Joden, zeggen ze nog, zijn gestraft voor hun ongelooft tegenover de Messias in de Wet beloofd (1, 139B; 14, 49A). Maria wordt door hen boven alle vrouwen geprezen (11, 395D), als Maagd en Moeder van Christus, door de engelen begroet: het zou gevaarlijk zijn hen hierin tegen te spreken (8, 155C'). Joannes de Doper wordt ook door hen gevierd (11, 378A'); maar, al zijn ze tot talrijke wassingen verplicht, van doopsel of andere sacramenten willen ze niet horen (1, 544D'). De Koran legt geen besnijdenis op, maar deze wordt niettemin voltrokken op de ouderdom van 13 jaar (1, 247A', 544D'). Mahomet was een leraar van zinnelijke driften, die zijn volgelingen deed streven naar het eeuwig bezit van een aards paradijs (12, 183C), en die, met zijn talrijke vrouwen, een voorbeeld gaf van ongebonden lust (3, 134C). Verder vinden we nog enkele bijzonderheden van ondergeschikt belang: volgens de *Disputatio cum Abdia*¹, schenen de zon en de maan in 't begin

1. Dionysius noemt dit werk weerlegt het in het derde boek van gewoonlijk *Doctrina Mahometi*, en zijn *Contra perfidiam Mahometi*,

even klaar (1, 42A'); de tovenaars in Egypte bekeerden zich reeds na de eerste mirakels van Moses (1, 541B'); de Sinaï werd, bij Gods verschijning, tot stof vergruisd (3, 137B); en het oordeel zal 50.000 jaren duren (13, 695C).

Indien we nu de werken onderzoeken, die zeker tot de latere periode van Dionysius behoren, dan vinden we dezelfde kenschetsende verwijzingen naar de leer van Mahomet. In de Sermoenen die, als verzameling, na Lucas komen (30, 380B'), lezen we dat volgens de Koran Jesus de Messias was (30, 379A'), een profeet uit de Maagd geboren, en door Mahomet genoemd: woord Gods, geest en zending van de Allerhoogste (30, 479B); dat Maria gehuldigd wordt als uitverkoren boven alle vrouwen, als allerheiligste Moeder van Christus, en allerzuiverste Maagd (31, 44C'); en dat de grootheden van Joannes de Doper in het vijfde hoofdstuk van de Koran erkend worden (32, 198D'). In de Sententiënkomentaar worden Mahomet en de Koran meestal slechts aan de hand van de besproken theologen vermeld; maar in een paar gevallen spreekt Dionysius uit eigen ervaring, en zegt hij wat hij zelf in de Koran gelezen heeft (20, 490A'; 21, 89B, 459A). In de kommentaar op Boëtius wordt een samenvatting gegeven van de leer van Mahomet, met uitdrukkelijke verwijzing naar het *Contra perfidiam Mahometi* (26, 264D). Het zijn allemaal bijzonderheden die we reeds ontmoet hebben in de Schriftuurkomentaren, maar hier wordt nog bijgevoegd, ook uit het *Contra perfidiam Mahometi*, dat Avicenna, in zijn Metaphysiek, Christus als wijzer en deugd-zamer dan Mahomet aanziet (26, 264C'; cf. 36, 327C').

We zullen dan ook niet verwonderd zijn, in het *De dignitate et laudibus B. V. Mariae*, 36, 11-174, dat geschreven werd ergens tussen de kommentaar op het Hooglied (36, 105B) en de Sententiënkomentaar (19, 569B), dus tussen 1456 en 1459, uittreksels te vinden van het vijfde hoofdstuk van de Koran (36, 23B'; cf. 36, 65D): hoe zou Dionysius kunnen nalaten, in een werk geheel tot de eer van Maria gewijd, ook de lofprijzingen te vermelden, die haar zo onvoorwaardelijk gegeven worden door de grote vijanden zelf van het Christelijk geloof? En toch verzwijgt Dionysius volledig deze gezegden in zijn ander, vroeger werk over Maria: *De praeconio et dignitate Mariae*, 35, 477-574¹. Het *De praeconio*

1. De verhouding van deze nysius tegenover elkander wordt twee Mariale werken van Dio- in het tweede deel van deze stu-

Mariae is niet gedateerd, behalve dat het ten vroegste moet geschreven zijn in een periode van het leven van Dionysius, wanneer hij, tegen zijn wens, zijn litterair werk heeft moeten onderbreken om, zoals hij zegt, het ambt van Martha over te nemen (35, 549B-550D). Er zijn maar twee zulke perioden in het leven van Dionysius die in aanmerking kunnen komen: de eerste, de reis in gezelschap van Kardinaal Nikolaus van Cues, in 1451-1452; de tweede, toen hij rond 1459 procurator werd van de Roermondse kartuis. Maar deze laatste datum schijnt uitgesloten door het feit, dat zijn tweede werk over Maria, *De dignitate et laudibus B. V. Mariae*, nog vóór de Sententiënkomentaar werd geschreven, en dat men het begin van de Sententiënkomentaar, met zijn ruim 4000 bladzijden, niet later kan plaatsen dan 1459-1460. We mogen dus gerust besluiten, dat het *De praeconio et dignitate Mariae* geschreven werd onmiddellijk vóór en onmiddellijk na de reis met Nikolaus van Cues: begin 1451 tot begin 1452. Toen had Dionysius de Koran nog niet gelezen, en de afwezigheid van alle verwijzingen naar de lofprijzingen van Maria in het boek van Mahomet vindt hierin een volledige verklaring.

We hebben reeds gesproken van het *De lumine Christianae theoriae*, en zijn aanvullende bemerkingsen op de tekst van S. Thomas betreffende Mahomet. Daar schrijft Dionysius:

Ipse tamen (Mahomet) legem nostram non reprobat, sed Jesum ait esse Messiam super cuius adventu Prophetae vaticinati sunt; et ipsius matrem fatetur esse virginem, et super omnes mulieres electam ac benedictam. Avicenna quoque, qui Mahometum secutus est, Jesum antefert Mahometo in virtute et sapientia, quemadmodum duodecimo suae Metaphysicae scribit. Ex quibus videntur contradictionem implicare dicta Alcorani. Si enim est Jesus (ut ipse ait) Christus, electus Dei, tunc necesse est omnia ea vera esse quae in ejus lege continentur: in qua hoc quoque inter alia dicitur, quod non est aliud nomen datum hominibus sub coelo, in

die onderzocht, in verband met *tosino e loro cronologia*. Roma, de studie van F. M. BAUDUCCO, 1951.
Due Mariologie di Dionigi il Cer-

quo oporteat nos salvos fieri, quam nomen Jesu Christi. Fundamentum quippe aliud nemo ponere potest, quam quod ipse posuit. Ex quibus ostenditur falsitas Alcorani. In lege namque Mahometi dicitur unumquemque salvari posse in lege sua (33, 405B).

In het kader van de werken van Dionysius, die we tot hiertoe hebben onderzocht, moet deze tekst in de tweede periode, na het *Contra perfidiam Mahometi*, geplaatst worden. Voor het eerste deel van de tekst is dat reeds klaar genoeg. Maar ook de apologetische argumentatie, die erop volgt, komt van de tweede paragraaf van de inleiding tot het *Contra perfidiam Mahometi*: « Si enim (ut ipsemet Mahon toties contestatur) Jesus, Mariae filius, Christus est, nullum prorsus relinquitur dubium apud intelligentem novi ac veteris Testamenti scripturas, quin omnes Sarraceni, sicut et ceteri infideles, sint in statu damnationis aeternae, praesertim quum ipsemet Christus in Evangelio dicat: Ego sum via, veritas et vita; nemo venit ad Patrem nisi per me... » (36, 237). De slotbemerking komt eveneens uit het werk tegen Mahomet, waar Dionysius zijn uiteenzetting van dat bijzonder punt besluit: « Unde sensisse videtur, unumquemque in lege sibi a Deo collata posse salvari » (36, 242B). In het tweede deel van deze studie zullen we trachten het *De lumine christianaë theoriaë* nauwkeuriger te dateren.

* * *

Ons onderzoek heeft ons dus gebracht tot het volgende resultaat: kommentaar op Daniël in 1440, kommentaar op Lucas niet vroeger dan 1452. En hiermee staan we voor een nieuw problema. Dat Dionysius op ongeveer vijf jaren tijd de commentaren op Lucas tot Baruch, d.i. ongeveer 3660 bladzijden heeft geschreven, moet als een mooie, maar niet onmogelijke prestatie gelden: van 1434 tot 1440 had hij er, voor de Schriftuurcommentaren alleen, minstens evenveel op zijn actief geplaatst. Wat het moeilijkste schijnt om te verklaren is, dat hij tussen 1440 et 1452 niet verder is doorgegaan met zijn Schriftuurcommentaren dan Job, 450 bladzijden, en Handelingen, 140 bladzijden, met misschien Joannes, 356 bladzijden. Het is waar, dat we in deze periode

sommige van zijn andere werken en de reis met Nikolaus van Cues moeten plaatsens. Maar waarom werden de Schriftuur commentaren onderbroken? Wat is hier gebeurd? Misschien vinden we een antwoord in een dokument, dat op zichzelf ook een mysterie is, en we vermoeden, dat deze twee mysteries elkander verlichten en oplossen kunnen.

In 1469 was Dionysius, nu 66 jaar oud en zeer ziek, afggetreden als overste van de nieuwe kartuis van Den Bosch en was hij naar Roermond teruggekeerd. Op aandringen van een confrater had hij nog een klein tractaatje, *De meditatione*, geschreven; maar hij voelde dat zijn litteraire loopbaan nu ten einde was. Hij had nog maar enige maanden te leven, en hij wist het. Hij zou nu de pen maar voor goed neerleggen en zich voorbereiden op de grote ontmoeting. Hij besloot zijn werk met de volgende woorden:

Hoc meditationum mearum opusculum, quas non tam habeo quam merito haberem, gratanter suscipite, fratres carissimi, atque pro me jugiter exorate, qui de cetero ad securae taciturnitatis portum transferre me intendo, et ad securum exitum, prout Dominus dederit, parare, praesertim quia et vires corporis multum deficiunt. Et istud opusculum anno vitae meae sexagesimo septimo finio, anno Domini millesimo quadringentesimo sexagesimo nono, ad laudem et gloriam Omnipotentis, qui est super omnia Deus sublimis et benedictus. Amen » (41, 90B').

Wanneer men zich nu ook herinnert, dat Dionysius de volledige kommentaar op de H. Schriftuur reeds in Juli 1457 geëindigd had, dan vraagt men zich af of men droomt bij het lezen van de zo vaak geciteerde « Protestatio ad superiorem suum », een verklaring die Dionysius, volgens dit nieuwe dokument meer dan 67 jaar oud, aan zijn oversten zou gedaan hebben. Het opschrift beschrijft deze verklaring als: « Protestatio ad superiorem suum quo motivo sua in utrumque testamentum conscripserit commentaria, operaque reliqua » (41, 625). Dit opschrift kan wel door Dionysius zelf geschreven zijn, maar het geeft geen klare aanduiding van de inhoud: het verzwijgt zelfs de hoofdzaak. In de tekst verklaart Dionysius zijn opzet, ja, maar met welke bedoeling? *Om de toelating te verkrijgen zijn Schriftuurcommentaren voort te zetten.*

« Ik, broeder Dionysius, erken uit ganser harte, dat de uitleg van de H. Schriftuur mijn geringheid helemaal te boven gaat, niet alleen onder het opzicht van wetenschap en beroep (ik ben immers een monnik, die veeleer moet wenen en verlicht worden, dan zelf onderrichten en verlichten), maar ook omwille van mijn levenswijze, die zo onvolmaakt en beklagenswaardig is. Maar, betrouwend op de goedheid en de genade van de H. Geest, die vaak zijn keus vestigt op wat misprezen en verachterlijk is, en op wat geen bestaan heeft, en zwak en dwaas is in de ogen van de wereld, ben ik tot nog toe met deze bezigheid voortgegaan en, voor zover het mij betreft, ben ik bereid het werk voort te zetten, ten minste indien het aan de wijsheid van uw oordeel zou behagen. Ik smeek echter de goedheid van de H. Geest, uw hart te willen neigen naar hetgeen het meest moet bijdragen tot zijn glorie, en tot de vooruitgang van mezelf en van de anderen... Er zijn echter nog andere redenen die mij aansporen, en die ik niet vermeld, korthedshalve, en ook om de schijn niet te hebben naar alle wapens te grijpen om uw toelating te verkrijgen. En zelfs bovenstaande redenen heb ik niet vermeld om mij te wapenen, enz., maar om, volgens de opdracht van Uw Hoogwaardigheid, neer te schrijven en aan te tonen in welke geest ik mij op deze bezigheid toeleg » (41, 625A, 626B')¹.

1. *Ego frater Dionysius toto corde profiteor quod sacram Scripturam exponere, parvitatem meam omnino transcendit, tam quantum ad scientiam et rationem professionis (quia monachus sum, cujus est lugere et illuminari, potius quam docere vel illuminare), quam ratione vitae meae, in tantum imperfectae et miserae. Sed in bonitate et gratia Spiritus Sancti, qui abjecta et contemptibilia et ea quae non sunt, infirma quoque et stulta mundi eligere consuevit, confidens, hucusque exercitium istud continuavi, et quantum in me est, paratus sum prosequi, dum-*

modo sapientiae vestrae iudicio placitum fuerit. Deprecor autem bonitatem Spiritus Sancti, ut in quod est magis ad gloriam suam, et meum et aliorum profectum, mentem vestram inclinare dignetur...

Sunt autem et aliae causae me moventes, quas propter brevitatem omitto, et ne me ad obtinendam licentiam videar nimis armare. Nec istas tetigi intentione armandi me, etc., sed ut juxta Vestrae Paternitatis commissionem scriberem atque ostenderem quid cordis in isto exercitio geram...

Het is zonneklaar, dat Dionysius deze « *Protestatio ad superiorem suum* » niet heeft geschreven in 1469, kort na het *De meditatione*, toen hij oud en ziek was, en 12 jaren nadat hij de volledige kommentaar op de H. Schriftuur had voltooid. En nochtans staat de datum 1469 zo goed als in volle letters in de tekst uitgedrukt: « Uit ganser harte bedank ik God, dat ik zo jong in het klooster ben getreden, te weten op een-en-twintig jarige ouderdom, waar ik nu met Gods genade zes-en-veertig jaren ben gebleven » (41 625B')¹. Van deze twee gegevens: 21 jaar oud toen hij in 't klooster trad, en 46 jaar in 't klooster toen hij deze *Protestatio* schreef, is het eerste juist, het tweede niet. In de literaire loopbaan van Dionysius kan men, behalve tussen 1440 en 1450, geen bevredigende plaats vinden voor de *Protestatio*.

Zou het mogelijk zijn deze datum nog nauwkeuriger te bepalen? In 1446 nam het Generaal Kapittel een beschuldiging tegen Dionysius en een van zijn confraters zeer ernstig in aanmerking. Er was kwestie van overtredingen en betrekkelijk zware misbruiken, die men niet zonder meer kon laten voorbijgaan. De prior van Keulen kreeg opdracht hieromtrent de beslissingen van het Kapittel uit te voeren: « Et transgressiones atque abusus satis graves duorum monachorum dictae domus professorum, videlicet Dionysii et Guerardi de Monasterio, tolerare non debentes, injungimus priori Coloniae visitatori ut provideat secundum instructiones per capitulum generalem sibi ad partem transmissas »². Al schijnt het gans aangewezen hier te denken aan overdreven ijver voor de studie, of aan misplaatste belangstelling in wereldse aangelegenheden, per slot van rekening weten we niet waarover het eigenlijk ging. Toch mogen we omstandigheden veronderstellen, waarin de *Protestatio* zeer goed zou passen. We zijn echter geneigd deze enige jaren vroeger

1. *Totis tamen praecordiis Deo gratias ago, quod tam juvenis Religionem ingressus sum, ut puta viginti unius anni existens. In qua nunc per gratiam Dei quadraginta sex annis permansi.*

2. H. J. J. SCHOLTENS, *Het Roermondse Kartuizerconvent vóór de zestiende eeuw*, in *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg*, 86-87 (1950-1951), p. 200.

te plaatsen, en ze te verbinden met het begin van de moeilijkheden, die hun hoogtepunt bereikten in 1446. Zoniet zou nog altijd te verklaren blijven waarom Dionysius, van 1434 tot 1440, bijna 4000 bladzijden van zijn commentaren heeft geschreven, en van 1440 tot 1446 op zijn allerhoogste slechts een 1000-tal, en zeer waarschijnlijk veel minder, of zelfs helemaal niets.

Wanneer men zich verder afvraagt, hoe men tot de huidige tekst van de *Protestatio* — 46 jaren in 't klooster — is gekomen, dan is men getroffen door het feit, dat een verkeerde lezing van een slecht geschreven cijfer¹, 16 in plaats van 46, of ook nog xvi in plaats van xlvi, ons brengt tot 1440-1441, en dat zou zijn na de volledige kommentaar op al de Profeten, behalve Baruch. En schrijft Dionysius niet in zijn *Protestatio*, dat hij toen al de commentaren van Hiëronymus op de Profeten had gelezen? « In al die jaren ben ik, God zij geloofd, vlijtig geweest, en heb ik vele schrijvers gelezen, namelijk, op de Sententiën, Thomas, Albertus, Alexander van Hales, Bonaventura, Petrus van Tarento (Tarentasia), Egidius, Richardus van Mediavilla, Durandus, en anderen. Ook de werken van de Heiligen: Hiëronymus op al de Profeten en ook vele andere van zijn werken, Augustinus, Ambrosius, Gregorius, Dionysius de Areopagiet, mijn lievelingsmeester » (41, 625B)². Er is nog een ander klein feit, dat

1. De veronderstelling van een vergissing van de eerste uitgevers, die op de autographen van Dionysius werkten, is niet zonder steun in de feiten. Het eerste boekdeel van de moderne uitgave geeft een photo van de brief van Dionysius aan Nikolaus van Cues, die als voorwoord diende voor het Monopanton, een soort Diatessaron van de epistels van S. Paulus. De tekst van de uitgave van 1531, die men vindt in de moderne uitgave, 14, 467, bevat, voor deze bladzijde alleen, niet minder dan 6 onnauwkeurigheden: 3 zuiver

orthographisch, 2 woorden weggevallen, en zelfs een woord vervangen door een ander. Ziehier de lijst: lijn 1: D., in plaats van *domino*; lijn 5: *cartusiensis*, in plaats van *carthusiensis*; lijn 11: *ea*, in plaats van *Ea*; lijn 12: *quae*, in plaats van: *et quae*; lijn 23: *oportebat*, in plaats van: *potius oportebat*; lijn 24: *sicut*, in plaats van: *tamquam*.

2. *In quibus assidue, Deo laus, exstiti studiosus, et multos legi auctores: scilicet super Sententias, Thomae, Alberti, Alexandri de Hales, Bonaventurae, Petri de Tarento (Tarantasia), Aegidii, Ri-*

ons getroffen heeft. Hoofdstukken 13 en 14 van Daniël behoren, volgens Dionysius, niet tot de Schriftuur in de strikte zin van het woord: het zijn Deuterocanonici, en deze hebben voor Dionysius niet hetzelfde gezag: ze zijn niet authentisch of canonisch (10, 165C)¹. Hoofdstuk 12 van Daniël was dus, voor Dionysius, het laatste hoofdstuk van de eigenlijke Schriftuurkommentaar op deze Profeet, en de kartuizer schijnt hier zijn werk besloten te hebben, want hij gebruikt zijn gewone slotformule: « ad laudem, honorem, et gloriam Dei sublimis et benedicti » (10, 165A'). Maar Dionysius heeft nooit nagelaten de Deuterocanonici uit te leggen, zelfs in Daniël, hoofdstuk 3; en Esther, waar hetzelfde geval zich voordoet als in Daniël, heeft de slotformule niet in 't begin van hoofdstuk 10, maar op 't einde van hoofdstuk 16. In Daniël wordt de slotformule een tweede keer na hoofdstuk 14 gebruikt: « qui est super omnia Deus sublimis et benedictus. Amen » (10, 185C'). Pas enkele lijnen vóór de eerste slotformule had Dionysius, zonder dat het context het vereiste, zijn werk gedateerd (10, 165A). We zijn geneigd, met al het

chardi de Mediavilla, Durandi et aliorum. Libros etiam sanctorum: Hieronymi super omnes Prophetas, et alia multa volumina ejus, Augustini, Ambrosii, Gregorii, Dionysii Areopagitae doctoris mei electissimi...

niet hetzelfde gezag als de canonische boeken, en de Kerk gebruikt ze, niet om tegen de ongelovigen de waarheden van het geloof te bewijzen, maar om haar kinderen tot deugdelijk leven aan te sporen. Moesten ze hier of daar in onoplosbare tegenstelling tot de canonische Schriftuur komen te staan, dan zouden we aan deze laatste de voorkeur moeten geven, en van de deuterocanonische tekst redden wat mogelijk is door een mystieke interpretatie: « non autem compellimur absolute consentire nisi libris canonicis (6, 446B). Voor deze kwestie, zie: 4, 79D, 278C'; 10, 34C', 165CC', 179C, 185B'; 1, 367C; 7, 451-452, 558B'; 8, 1, 49B', 52D, 289D; 5, 83-84, 129, 193D, 267B, 338C; 9, 383B.

1. De Deuterocanonici — het Gebed van Manasses inbegrepen — behoren, volgens Dionysius, slechts in brede zin tot de H. Schriftuur. De Joden noemen ze apocrief, maar het is beter ze noch als apocrief, noch als vals te bestempelen, vermits de Kerk ze erkent door haar officieel gebruik in de liturgie, en in zover zijn we verplicht niet te twifelen aan de waarheid van de feiten erin beschreven, al ontlenen ze hun autoriteit niet aan de inspiratie van de schrijver. Ze hebben daarom

nodige voorbehoud, die datering, samen met de eerste slotformule van Daniël — een unicum in de Schriftuurkomentaren, het einde van Baruch alleen uitgezonderd — in verband te stellen met de « Protestatio ad superiorem suum ». Ondanks zijn zeer nederig, maar in de grond zeer dringend verzoekschrift, hebben de oversten geoordeeld, dat het beter was hem de raad te geven zich, althans voorlopig, aan andere arbeid te wijden. Dionysius heeft gehoorzaamd, en heeft nog slechts de kommentaar op Daniël, die reeds ver gevorderd was, geëindigd zodra hij kon, nog vóór hoofdstuk 13, en gedateerd. Na een zeker aantal jaren, toen de omstandigheden, en misschien de personen, veranderd waren, heeft hij de pen weer opgenomen voor Daniël 13-14, Job, (Joannes?), en Handelingen, om dan nogmaals, voor korte tijd, zijn werk te onderbreken op aandringen van de Pauselijke Legaat, Nikolaus van Cues. De datum van 1440 wordt, in deze interpretatie, een belangrijk punt in de geschiedenis van de litteraire bedrijvigheid van Dionysius.

SUMMARIUM

Inter opera a Dionysio Cartusiano ante Commentarium in Psalmos (1434) exarata, notanda veniunt sequentia: 1. *Contra detestabilem cordis inordinationem... vel Laus cartusiana, « primum meum opusculum »*; 2. *De donis Spiritus Sancti, libri 1-3, circa annum 1430, seu circiter annis 34 ante commentarium in 3. librum Sententiarum*; 3. *Dialogion de fide catholica, anno 1432, alias circiter annis 1436 post Christi nativitatem*; 4. *De divina natura, opus perditum, citatum in Commentario in Psalmos, sed distinctum ab opere posterioris temporis De natura aeterni et veri Dei*; 5. *Forsitan etiam Creaturarum in ordine ad Deum consideratio theologica, opus compositum satis longe ante Commentarium in Sententias, sed de cujus ordine chronologico nihil amplius cum certitudine statui potest.*

Summa vero fidei orthodoxae inter ultima opera Dionysii, post annum 1466, recensenda est, et duo libri libri De lumine christianae theoriae post annum 1452 conscripti sunt. Ipse Dionysius meminuit cuiusdam dissertatiunculae De ente et essentia, quae periit, et quam

conscripterat « in adolescentia, dum eram in studio », Coloniae scilicet, anno 1424 vel paulo ante.

Per transennam notatum est in tribus prioribus operibus fundamenta iam inveniri mysticae theologiae Dionysii, quae possibilitatem cognitionis sine phantasmatis supponit.

Libri S. Scripturae sequenti ordine a Dionysio expositi sunt: 1. *Psalmi (1434)*; 2. *Isaias*; 3. *Paulus*; 4. *Matthaeus*; 5. *Marcus*; 6. *Joannes (inter Matthaeum et Lucam)*; 7. *Prophetiae minores*; 8. *Ezechiel*; 9. *Jeremias*; 10. *Lamentationes*; 11. *Apocalypsis*; 12. *Daniel (1440)*; 13. *Job*; 14. *Actus Apostolorum*; 15. *Lucas (1452-1453)*; 16. *Epistolae canonicae*; 17. *Heptateuchus et Ruth*; 18. *Libri Regum et Paralipomenon (alternatim)*; 19. *Libri sapientiales*; 20. *Tobias, Judith, Esther*; 21. *Esdras-Nehemias*; 22. *Libri Machabaeorum*; 23. *Baruch (1457).*

Conclusiones quoad ordinem commentariorum S. Scripturae confirmantur, tum catalogo librorum suorum ab ipso Dionysio anno 1466 confecto, cuius unicus textus, indubiae quidem authenticitatis, in codice Oxoniensi conservatur, tum elencho codicum cartusiae Ruremundanae anno 1785 conscripto.

Opus Dionysii Contra perfidiam Mahometi (1452) non solum constituit terminum post quem commentarii in Lucam, sed etiam magnae esse utilitatis perhibetur in chronologia aliorum operum determinanda, v. g. tractatum De praeconio et dignitate Mariae (1451-1452) et De lumine christianae theoriae (post 1452).

Mirabilis commentariorum interruptio inter annos 1440 et 1452 connectenda videtur cum Dionysii Protestatione ad superiorem suum ad obtinendam licentiam expositionem S. Scripturae continuandi, — quae Protestatio, ex quodam textus errore, hucusque ad annum 1469 relata fuerat, — necnon cum decreto Capituli generalis anni 1446 de quibusdam abusibus Dionysii investigandis. Vestigium illius interruptionis inveniri potest in duplici conclusione commentarii in Daniele.